

Szögi László

Új utakon nyugat felé... Hagyományok és változások az újkori magyar egyetemjárásban (1789–1919)

Jelen tanulmányban egy évek óta folyó kutatás¹ első, még nem végleges eredményeit szándékozom bemutatni. Több év óta végzek levéltári anyaggyűjtést az újkori magyar egyetemjárás forrásainak feltárása érdekében. Ennek első eredményeit a Habsburg birodalom tekintetében az 1790 és 1850 közötti évekről már közzétettem² és szükséges volt, hogy a kutatás időbeli és térbeli határait tovább bővítsem. Alig vitatható, hogy a 19. századi magyar tudományra és felsőoktatásra a legnagyobb hatást a gyorsan fejlődő német tudomány és a német egyetemek gyakorolták.

Német tannyelvű egyetemek a kor Európájában számos országban működtek. Közülük közelségüknél és esetenként jelentőségüknél fogva is kiemelkedtek az örökös tartományok egyetemei, de nem kevesen voltak azok sem, akik túllépve a Birodalom, vagy később az Osztrák-Magyar Monarchia határain a német nyelvterület más egyetemeire, vagy főiskoláira iratkoztak be. A német államok különböző univerzitásai mellett svájci tanintézetek is e körbe tartoztak. Hollandia természetesen nem tartozott a német nyelvterülethez, de az oda igyekvő protestáns teológusok tanulmányaikat sokszor német és holland akadémiákon egyaránt végezték, így a tágabb vizsgálatba ezt a területet is be kellett vonnunk.

¹ A német és svájci egyetemi levéltárak anyagának feltárását 1992 óta végzem és eddig a következő mai német, lengyel, svájci és francia egyetemek gyűjteményében tudtam személyesen elvégezni a szükséges anyaggyűjtést. Berliini Humboldt Egyetem, Berlin-Charlottenburgi Műegyetem, Bonni Egyetem, Bresloui (Wrocław) Egyetem, Darmstadti Műegyetem, Drezdai Műegyetem és Képzőművészeti Akadémia, Freiburg in Breisgaui Egyetem, Heidelbergi Egyetem, Hohenheimi Egyetem, Karlsruhei Műegyetem, Lipcsei Egyetem, Mannheimi Egyetem, Strassburgi (Strasbourg) Egyetem, Stuttgarti Műegyetem, Tübingeni Egyetem és Baseli Egyetem. Tanítványaim, illetve kollégáim több más német egyetemen végeztek anyaggyűjtést és természetesen felhasználom az eddigi kutatások már publikált eredményeit is. A kutatás teljesítéséhez még Berlinben és Lipcsében kell további iratsorozatok atnézni, illetve néhány kisebb német egyetemen (Kiel, Rostock, Greifswald, Münster egyetemein, továbbá Aachen, és részben Hannover és Braunschweig műegyetemein) kell még anyaggyűjtést végezni. A svájci adatsorok közül többek között hiányzik a Berni Egyetem és 1883 után a Zürichi Egyetem magyar hallgatóinak névsora. Hollandiából az Utrechti Egyetem 1886–1904 közötti magyar hallgatóiról nem rendelkezem még adatokkal. Számításaim szerint főleg német vonatkozásban anyaggyűjtésem már 85%-os tehát a jelenlegi adatok alkalmasak a főbb következtetések levonására.

² SZÖGI László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850 = Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*. Budapest-Szeged, 1994. 392. p.

I. A téma kutatásának hazai és nemzetközi előzményei

A külföldi egyetemjárás kutatása Közép-Európában a történettudomány igen kedvelt témája, hiszen számos nemzet történetében évszázadokon keresztül a peregrináció volt az egyetemi szintű képzés egyetlen lehetősége. A német történetírás is alapos gonddal vizsgálta elsősorban a közép- és korajkori itáliai német egyetemjárást, amelyeket forráskiadványokban tett közzé.³ A német egyetemek és főiskolák újkori igen gazdag nemzetközi kapcsolatainak történetét könyvek és konferenciák tucatjai tárgyalják, és ezen belül is különösen bőséges a 19. század egyetem- és tudománytörténeti kapcsolatszerkezetének kutatása.⁴ A kevésbé átfogó egyetemi rendszerrel bíró közép-kelet-európai kisebb, vagy közepes méretű nemzetek számára az újkori egyetemjárás vizsgálata fontos politikai célt is szolgál. A nemzeti értelmiség, a politikai és gazdasági élet, de még a nemzeti művészet vezető rétegének kialakulásában kikerülhetetlenül fontos szerepet játszottak a külföldi egyetemek. Ezen belül korszakunkban a német felsőoktatásnak van döntő hatása nemcsak a Dunatáj népeire, de a Balkán egészére, a lengyel és az orosz értelmiségre csakúgy, mint Skandinávia több területére. E területek egy részén vizsgált korszakunkban vagy még alig voltak egyetemek, vagy a felsőoktatás hálózata éppen csak kialakulóban volt, így érhető, hogy a magasszintű tudás megszerzése érdekében sokan választották a korabeli Európa első vonalba tartozó egyetemeit és főiskoláit. A magánkezdeményezéseket, főleg a század második felétől aktív állami támogatás, ösztöndíj-politika és tudatos kapcsolatépítés is kiegészítette.

E tudományos és egyetemi kapcsolatok feltárásában a leghatározottabb törekvés a lengyel történetírásban tapintható ki. Figyelemre méltó, hogy komoly állami támogatással már az 1988-as bolognai jubileum idején tanul-

³ L. Luschin von EBENGREUTH: *Vorläufige Mitteilungen über die Geschichte der deutschen Rechtshörer in Italien*. = Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft in Wien. Philosophisch-Historische Klasse 127. Wien, 1892. – az újabbak közül: *Die Matrikel der deutschen Nation in Perugia 1579–1727*. Hrsg: Fritz Weigle. Tübingen, 1956. és *Die Matrikel der deutschen Nation in Siena 1573–1738*. Hrsg: Fritz Weigle. Tübingen, 1962. – A bolognai német egyetemi nemzet iratait már a századfordulón közzétették.

⁴ Legyen szabad itt az olvasót egyelőre három alapvető német egyetemtörténeti bibliográfiához utasítani: *Bibliographie zur Universitätsgeschichte Verzeichnis der im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland 1945–1971 veröffentlichten Literatur*. Bearb: Edwin Stark. Hrsg: Erich Hassinger. Freiburg–München, 1973. – Thomas PESTER: *Geschichte der Universitäten und Hochschulen im deutschsprachigen Raum von den Anfängen bis 1945. Auswahlbibliographie der Literatur der Jahre 1945–1986*. Universitätsbibliothek, Jena, 1990. – A régebbi irodalomról: *Bibliographie der deutschen Universitäten*. Bearb: Wilhelm Erman und Ewald Horn. Leipzig-Berlin, 1904. (Az 1899-ig megjelent irodalomról.) – A témát közép-európai szempontból tárgyaló fontos kiadványokat jelentetett meg az Osztrák Kelet- és Délkelet Európa Intézet a *"Wegenetz europäischen Geistes"* két kötetében. I. *Wissenschaftszentren und Geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*. Wien 1983., II. *Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Wien, 1987. Hrsg: Richard Georg Plaschka – Karlheinz Mack.

mánykötetet jelentettek meg,⁵ majd 1990–91-ben olasz segítséggel imponáló kiállításokat szerveztek és könyvet adtak ki a lengyel-italiai egyetemi kapcsolatok történetéről.⁶ A témánkhoz tartozó német-lengyel egyetemi kapcsolatokról, ezen belül is a németországi lengyel peregrinációról is részletes közlemények jelentek meg⁷ és a kutatások tovább folytatódnak sőt az egyes németországi lengyel diákkolóniákról is készülnek feldolgozások.⁸ A lengyel vizsgálatok számunkra módszertanilag is érdekesek, hiszen nyilvánvalóan nem könnyű a három birodalomhoz tartozó lengyel diákság külföldi egyetemjárását egységes szemléletben vizsgálni. Itt is alapvető kérdésként tehető fel, hogy ki tekinthető a kutatás körébe tartozó peregrinusnak. Érthető, hogy a lengyelek esetében a korabeli államhatárok érdektelenek.

Közép-Európában újabban a román történetírás tesz jelentősebb erőfeszítéseket az újkori román egyetemjárás forrásainak feltárására.⁹ Természetesen itt az osztrák és német kapcsolatok mellett kiemelt szerepet játszanak a francia egyetemek is, így a román vizsgálatok földrajzilag tágabb körre terjednek ki.¹⁰ A szerb értelmiség kialakulásában hasonlóan jelentős a külföldi, köztük a német egyetemek látogatása, így érthetően növekedett az e témakörben publikált cikkek száma.¹¹ A görög, szlovák, orosz és bulgár történészek ugyancsak végeznek kutatásokat a 19. században külföldön tanult

⁵ *Commentationes Historicae-Almae Matri studiorum Bononiensi novem saecula feliciter celebranti ab Universitate Jagellonica Cracoviensi oblatae*. Warszawa-Krakow, 1988. 283. p. + XXXI t.

⁶ A tanulmánykötet és gyönyörűen illusztrált kétnyelvű katalógus: *Natio Polona. Le Università in Italia e in Polonia (secc. XIII–XX) Mostra documentaria Polska 1990*. Krakow–Wrocław–Warszawa–Torun, Italia 1991. Roma–Perugia–Padova–Bologna–Perugia, 1990. 300 p.

⁷ A téma legnevesebb lengyel szakértője Witold MOŁIK poznańi professzor, akinek *"Polskie Peregrynacje Uniwersyteckie do Niemiec 187–1914"* c. kötete Poznańban 1989-ben jelent meg 304 p. Németül: *Polnische Studenten an den deutschen Universitäten 1871–1914*. = *Studia Historica Slavo–Germanica* 15. (1986. [1989.]) 55–73 p. – Uő: *Die polnische Studenten und die deutschen Burschenschaften im 19. Jahrhundert*. = *Studentische Burschenschaften und bürgerliche Umwälzung (Zum 175. Jahrestag des Wartburgfestes)*. Hrsg. Helmut Asmus. Halle, 1992. (?) 254–262. p. A korábbi lengyel-német egyetemi kapcsolatoknak is gazdag az irodalma.

⁸ Példaként: Jerzy KOCHANOWSKI: *Die polnische Studentenkolonie in Darmstadt 1894–1914*. = *Wechselwirkung. Woche der polnischen Kultur und Wissenschaft an der TH Darmstadt*. Darmstadt, 1992. 173–205. p.

⁹ *Rumänische Studierende an europäischen Universitäten*. = *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 73. (1979) 1. sz. 21–40. p. A német kapcsolatok kutatásában Stelian MÂNDRUT munkásságát kell megemlítenünk.

¹⁰ Lásd: Lucian NASTASA: *Le rôle des études à l'étranger dans la carrière des professeurs d'université en Roumanie (1864–1944)*. Kézirat. Előadás Krakkóban a *"Histoire Sociale de l'Education des Elites en Europe Centrale"* c. konferencián 1996. április.

¹¹ A német kapcsolatokra. Ljubinka TRGOVČEVIĆ: *Die erste im Ausland ausgebildete Professoren generation der Universität Belgrad*. = *Wegenetz europäischen Geistes II. im*. 101–113. p. Uő: *Education of Serbian Intelligentsia at Foreign Universities in the 19th Century*. = Kézirat. Előadás Krakkóban az előző jegyzetben említett konferencián.

peregrinusaik adatainak feltárására.¹² Érdekes, hogy az elmúlt években bekövetkezett európai változások, az új nemzeti államok létrejötte során, a Baltikumtól a Balkánig tovább növelte az ilyen típusú kutatások iránti igényt, hiszen a politikai önállóságukat elért nemzetek egyaránt keresik nemzeti intelligenciájuk kialakulásának forrásait és a peregrináció e folyamatban mérvadó tényezőnek számít. Figyelemre méltó tény, hogy a messzi Távol-Keleten a japánok, akiknek éppen a 19. században alakult ki jelentős kapcsolata a német tudományossággal, az elmúlt években szintén támogatták az ilyen jellegű kutatásokat. 1865-től kezdve egyre nagyobb számban iratkoztak be japán diákok a német egyetemekre és főiskolákra és e hallgatókról a közelmúltban részletes adattár került kiadásra.¹³ Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a skandináv államokban is folynak az egyetemi közti kapcsolatokra és a német nyelvterület egyetemein tanuló nem kis számú skandináv diákokra vonatkozó kutatások.¹⁴

A külföldi magyar egyetemjárással foglalkozó szakirodalom a középkor és a kora újkor tekintetében gazdagnak mondható és kisebb nagyobb kiadványokban közlésre is került a különböző európai egyetemi centrumokban tanuló magyarországi diákság névsora. E névsorok legnagyobb része azonban a külföldön kiadott forrás-anyagra támaszkodott és adatok közlése általában megakadt a francia forradalom körüli években, vagy csak nagyon ritkán jutott el a 19. század közepéig. A múlt század végén ÁBEL Jenő szerkesztésében megkezdődött a "*Magyarországi tanulók külföldön*" című sorozat kiadása. E sorozat keretében az első kötetben MOKOS Gyula ugyan közölte a jénai magyar diákok névsorát 1882-ig, de később a németországi

¹² Zacharias N. TSIRPANLES: *Die Ausbildung der Griechen an europäischen Universitäten und deren Rolle im Universitätsleben des modernen Griechenland (1800–1850)*. = *Wegenetz I. im.* 250–272. p. – Karol ROSENBAUM: *Die Bedeutung der Universität Jena für die der slowakischen nationalen Wiedergeburt*. = *Wegenetz I. im.* 380–384. p. – Jaroslav N. СЕАПОВ: *Русские Студенты an den westeuropäischen Hochschulen. Zur Bedeutung einer sozialen Erscheinung am Anfang des 20. Jahrhunderts*. = *Wegenetz I. im.* 395–412. p. – Cvetana TODOROVA: *Migrationen bulgarischer Studenten an europäische Universitäten seit der Befreiung Bulgariens von den Türken bis zum Ersten Weltkrieg*. = *Wegenetz II. im.* 67–82. p.

¹³ Michael RAUCK: *Japanese in the German Language and Cultural Area 1865–1914*. Tokyo, Metropolitan University, 1994. 494. p.

¹⁴ Timo MYLLYNTAUS: *Nordic Students at the Swiss Federal Institute of Technology 1855–1939*. Kézirat. Előadás Budapesten az "Engineering Education in Comparative Perspective" c. szekcióban az ICOHTEC, 96 c. konferencián. – Uő: *The Best Way to Pick up a Trade. Journeys Abroad by Finnish Technical Students 1860–1940*. = *ICON Journal of the International Committee for the History of Technology*. Vol. 2. 1996. 138–163. p. – Hannes SAARINEN: *Studien- und Bildungsreisen von Finnen nach Berlin 1809–1914*. = *Miscellanea*. (Hrsg: Antero Tammisto–Katariina Mustakallio–Hannes Saarinen). Helsinki, 1989. 203–242. p. – Gunnar NERHEIM: *Patterns of Technological Development in Norway*. = *Technology & Industry a Nordic Heritage*. (Ed: Jan Hult and Bengt Nyström). USA, 1992. 53–72. p. – Christian CALLMER: *Schwedische Studenten in Tübingen im Lauf dreier Jahrhunderte*. = *Heimatkundliche*.

Blätter für den Kreis Tübingen 1972. Heft 48, 49, 50. – H. FRIIS: *Danske og Norske Studenter i Marburg 1653–1830* = *Personalhist.* t. 14. rk. VI. 1967. 197–199. p.

egyetemek már nem kaptak helyet a rövid életű sorozatban. Az erdélyi szász és a protestáns magyar történetírók is számos közleményt jelentettek meg a svájci, holland és német protestáns egyetemek magyarországi és erdélyi hallgatóiról, de ezen kiadványok is csak ritkán alapultak az eredeti levéltári forrásanyag feltárásán és általában nem jutottak túl az 1840-es éveken. A klasszikus egyetemek mellett az eddigi kutatások során alig terelődött a figyelem az e században egyre jelentősebb német műszaki főiskolákra és a később alakult agrár, illetve közgazdasági, kereskedelmi akadémiákra. Néhány közlemény mutatta be a művészképzés legfőbb németországi helyszínét.¹⁵ Az elmúlt években fel-élénkültek a 19–20. századi egyetemjárásra és tudományos kapcsolatokra vonatkozó kutatások. KARÁDY Viktornak a polgári korszakra vonatkozó és széles európai összehasonlításban végzett kutatásai jelentős tényekre hívták fel a figyelmet az 1867–1944 közötti időszakból.¹⁶ A német-magyar egyetemi kapcsolatok természettudományi, elsősorban vegyészeti vonatkozásait mutatta be VÁMOS Éva a közelmúltban.¹⁷

A külföldi magyar egyetemjárás hazai irodalmát ismerve elmondható, hogy bár a 18. századig a források nagyjából feltártak, mégis a különböző közlemények sokszor már alig elérhető régi, vagy éppen külföldi folyóiratokban, vagy közleményekben jelentek meg, ezért nagyon hiányzik egy olyan adattár kiadása, amely egybeszerkesztve egységes módon mutatná be a közép- és koraiújkor peregrinációról rendelkezésünkre álló információkat. Ilyen adattár összeállítását Erdély vonatkozásában már elvégezték az ottani magyar kutatók,¹⁸ de a történeti Magyarország egészéről hasonló forráskiadvány megjelentetése még várat magára. Ezen adattár összeállítása napjainkban csak egy komoly anyagi háttérrel rendelkező kutatócsoport fel-

¹⁵ A közleményeket az egyes intézmények forrásanyagának bemutatásakor a függelékben részletesen sorolom fel.

¹⁶ Karády számos közleménye közül témánk szempontjából rendkívül fontos: Victor KARÁDY: *Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem ersten Weltkrieg.* = *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg: Victor Karády – Wolfgang Mitter. Köln-Wien, 1990. 177–207. p.

¹⁷ VÁMOS Éva: *Német-magyar kapcsolatok a kémiában, az élelmiszeriparban és a vegyiparban II.* Bp., 1995. A német egyetemi kapcsolatokra vonatkozó rész 13–64. p. – Uő: *Deutsch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Chemie der Lebensmittelchemie und der chemischen Industrie.* = *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland.* Hrsg: Holger Fischer und Ferenc Szabadváry. München, 1995. 211–272. p.

¹⁸ Vö: TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban (1520-ig).* Bukarest, 1979. 397. p. – SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* = *Fontes Rerum Scholasticarum IV.* Szeged, 1992. 393. p. A sorozat folytatása is készül, ennek vázlatát lásd: SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század első felében.* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár, 1996. 470–483. p.

adata lehet.¹⁹ Jómagam e tapasztalatok alapján az eddig kevésbé feltárt és tágan értelmezett 19. századi peregrinációval kívántam foglalkozni.

A kutatás térbeli és időhatárai

Az újkori peregrináció vizsgálatánál kikerülhetetlen kérdés a kutatás időhatárának és térbeli határainak meghatározása, méghozzá mind a küldő, mind a befogadó ország szempontjából. A periodizációnál a 18. század második felében több kiinduló pontot is választhatnánk. Egyes kutatók Közép-Európában a 1773-as esztendőt pl. fontos időpontnak tekintik, hiszen a jezsuita akadémiák állami irányítás alá vétele után már állami felsőoktatásról és felsőoktatás-politikáról beszélhetünk. Magyarországon mások 1777-et tekintik korszakhatárnak, mivel a *Ratio Educationis* valóban új helyzetet teremtett az oktatásügy hazai berendezkedésében. Nem felejtethjük azonban el, hogy e hazai szempontból mégoly fontos dátumok, a német, vagy svájci felsőoktatás fejlődésében nem jelentenek határt, tehát a peregrináció vizsgálatánál nem tekinthetők kiindulópontnak. Ha az egyetemjárás statisztikai adatait, vagy a ~~német~~ egyetemi rendszer változásait nézzük, akkor ~~1793-at,~~ ^{Vagy 1795-öt} vagy 1795-öt ^{hiszen} is cezúrának tekinthetjük, hiszen a holland és bizonyos német ^{magyar} egyetemekről ekkor ideiglenesen vagy véglegesen eltűnnek a magyarországi diákok. Ez a megállapítás azonban nem igaz más német egyetemekre, mondjuk Wittenbergre vagy az Odera Frankfurti Viadrínára, mivel onnan csak az 1810-es években fordulnak más felé a magyar peregrinusok. Nincsen tehát olyan tökéletes kezdőpont amely felsőoktatás-történeti szempontból egyértelműen indokoltá tenné a kutatás kezdőévé. Mindezek alapján a politika-történet nyújtott megoldási lehetőséget. Az 1789/90-es tanév indulása egyben a francia forradalom kezdete és mindazon változások elindítója, amelynek olyan nagy hatása lett az ún. "hosszú" 19. században. Ami vizsgálódásunk végső határát illeti, ott a történelmi Magyarország felbomlása egyértelművé tette a befejezés időpontját. Befejezhetjük volna az anyaggyűjtést 1914-ben, hiszen a háború alatt jelentéktelenné vált a külföldi egyetemjárás, mégis az 1918/19-es tanév végéig próbáltunk eljutni, mert az 1918-as év őszén még a történelmi Magyarországról indultak el azok a diákok, akik német, vagy svájci egyetemen beiratkoztak. Mire a tanév véget ért, közülük sokan már nem voltak magyar állampolgárok. Nyilvánvaló, hogy a későbbi időszak vizsgálata más kritériumok alapján más kutatási módszereket igényel. E 130 esztendőt természetesen nem lehetett egységes egésznek tekinteni, így ezen belül is szükséges volt az ésszerű periodizáció megtalálása. A "hosszú" 19. századot öt különböző szakaszra osztottuk. Az első 1789-től 1819-ig terjed és magába foglalja a francia forradalom és a napóleoni hábo-

¹⁹ LUKINICH Imre 1927-ben a peregrinációról írt rövid összefoglalását azzal zárta, hogy igen fontos lenne a *Magyarországi tanulók külföldön* c. sorozat folytatása, mert mint írja: "szellemi életünk fejlődéstörténete szempontjából megbecsülhetetlen értékű volna egy ilyen tartalmú rendszeres gyűjtemény" = LUKINICH Imre: *A magyarok egyetemjárása külföldön*. = A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk: Magyary Zoltán. Bp., 1927. 161. p.

rúk meglehetősen eseménydús, de a külföldi egyetemjárást mégsem teljesen akadályozó időszakát. A záróévet a Szent Szövetség karlsbadi kongresszusának határozata indokolja, amely a legszigorúbban korlátozta a külföldi egyetemi tanulmányokat. A második szakasz 1819-től 1849-ig tart és végpontját a magyar politikai események adják. A reformkorban hol lanyhuló, majd az 1840-es években egyre erősödő külföldi egyetemjárás a magyar forradalom és szabadságharc leverése után új helyzettel került szembe, így az 1849/50-es korszakhatár feltétlenül indokolt. A harmadik korszak a kiegyezésig tart. Ezután kezdődött meg a magyar felsőoktatás gyors szerkezeti átalakulása és ez nagymértékben hatott a külföldi egyetemjárásra is. Negyedik korszaknak az 1867–1890 közötti éveket tekintjük és itt be kell vallanunk kortörténeti indokot nem hozhatunk fel az 1890-es esztendő mellett. A kutatás eredményei azonban bebizonyították, hogy éppen a 90-es évek elején kezdődik a németországi egyetemjáráson belül egy rendkívül látványos mennyiségi növekedés és egy alapvető belső átrendeződés. Mindez indokolta az említett tagolást, de természetesen az is, hogy a dualizmus öt évtizedét nem kívántuk teljesen egységesen kezelni. Az utolsó, ötödik periódus így 1890-től 1919-ig tart.

A vizsgálandó terület meghatározásánál lényeges volt, hogy a forrásanyag milyen adatok összegyűjtését tette lehetővé. Fontos tudnunk, hogy a német egyetemi matrikulák gyakorlatilag nem közölnek információt a beiratkozó hallgatók nemzetiségéről, csupán a születési helyet (esetenként származási helyet) jelölik meg. Nem lehetett célom tehát csak a magyar nemzetiségűek peregrinációját vizsgálni, mert ezt pontosan egyetlen nemzeti-ség esetében sem lehetne meghatározni. Kiindulópontom, tehát a születési hely volt, ezért minden olyan személy bekerült az adatfelvételbe, aki a történelmi Magyarország területén született. A déli részeken természetesen kellett bizonyos önkényes határokat vonni, így vizsgálódásunkat csak a Dráva-Duna vonaláig terjesztettük ki, azaz a Horvát-Szlavónországban és Fiumében született személyek nem kerültek be az adattárba. Erdély és a Bánát területe így korszakoktól s belső határváltozásoktól függetlenül teljesen feldolgozásra került, a Drávántúli területek peregrinációjának vizsgálatát azonban most nem tekintettem feladatomnak.

A befogadó terület és egyetemek szempontjából a német nyelvterület egészére próbáltuk kiterjeszteni a vizsgálatot. Ennek megfelelően valamennyi német territórium egyetemén kerestük a magyarországi születésű hallgatókat, így azokon is, amelyek esetleg 1789-ben még más államok keretébe tartoztak, de a 19. század folyamán a német birodalom részei lettek. Ezért szerepel az észak-német területekről Greifswald, 1815-ig még svéd fennhatóság alatt álló egyeteme, vagy Kiel formálisan még sokáig a dán koronához kapcsolódó univerzitása. Bevontuk a vizsgálatba a ma Lengyelországhoz tartozó Wroclaw (Breslau) és a ma Oroszországhoz tartozó Königsberg egyetemét csakúgy, mint 1871 után az Elzász Lotharingia területén újjáalakult Straßburg (a mai Strasbourg) univerzitását. Svájcban Basel, Zürich és Bern

egyetemeinek vizsgálatát nem kell magyarázni. A francia tannyelvű Genfi Egyetem azért került a vizsgálat körébe, mert az ide beiratkozók, legalábbis a 19. század végéig ^{Neuchâtel, Lausannei} Genf mellett gyakran német egyetemeken is megfordultak, így egy átfogó vizsgálat nélkülük hiányosnak lett volna tekinthető. Mint korábban már utaltam rá, hasonló okok indokolták a holland egyetemek bevonását a vizsgált univerzitások körébe.]

A rendelkezésre álló források, a forrásfeltárás módszerei

A német felsőoktatási intézmények forrásanyaga az esetek többségében viszonylag épen maradt ránk, csupán néhány egyetemen pusztultak el a második világháborúban a hallgatói nyilvántartások. A klasszikus egyetemeken általában összevont egyetemi matrikulákat vezettek, amelyből megállapítható a beiratkozás időpontja, az életkor, a születési vagy származási hely, a szülő vagy gyám foglalkozása, a választott szak és esetenként a kilépés időpontja. Az egyetemek egy részénél a vallás is fel van tüntetve, de ez államonként változik. A német műszaki, kereskedelmi és agrár főiskolákon nem alakult ki teljesen egységes hallgatói nyilvántartás, itt legtöbbször ún. "Einschreibebuch"-ok - beiratkozási könyvek maradtak meg szemeszterenként, amelyből az előzőekben felsoroltakhoz hasonló adatok gyűjthetők ki. A nagyobb német egyetemeken az 1830-as évektől kezdve nyomtatott egyetemi oktatói és hallgatói névsorokat is kiadtak, amely jó kiegészítő és ellenőrző forrás a peregrinációs kutatásokhoz. Olyan esetben, ha az eredeti anyakönyvek elpusztultak, ezek a névsorok lépnek elő elsőrendű forrássá, sajnos az említetteknél jóval kevesebb adattal. Az általam használt forrásokat tételesen a függelékben ismertetem. Az anyakönyvek és névsorok²⁰ természetesen a legalapvetőbb, de nem egyetlen források. Az ún. *Studentenaktákban*, az egyes hallgatók személyi dossziéiban mindenkiről sokkal részletesebb curriculumok állnak rendelkezésre, de ezek az iratsorozatok sajnos igen sok helyen elpusztultak. Hasonlóan használható forrás, az ún. "Abgangszeugnis", vagyis a távozási bizonyítványok sorozata, mert ezekben sokszor olyan adatok is szerepelnek, amelyek a törzskönyvekben nem találhatók.²¹ Az egyetemek magyarországi kapcsolataira, az egyes hallgatókkal kapcsolatos intézkedésekre a rektori, vagy főigazgatói hivatalok iratanyagában találunk forrásokat, de ezek egy része szintén elpusztult a második világháborúban, más része pedig részletes segédkönyvek híján igen időigényesen kutatható.

²⁰ A német egyetemi anyakönyvekről is több összeállítás készült. Wilhelm FALCKENHEINERS: *Universitäts-Matrikeln*. = Göttingische Nebenstunden. Hrsg: Otto Deneke. Göttingen, 1928. – *Hochschul-Matrikeln. Verzeichnis der Drucke nebst anderen Nachweisen*. Hrgst: Bruno Schmalhaus. – *Unter zugrundelung von W. Falckenheiners "Univ. Matr."*. Göttingen, 1937. 67. p. – Az általam ismert legújabb összeállítás: GIESSLER-WIRSIG E.: *Universitäts- und Hochschulmatrikel*. = Taschenbuch für Familienforschung 9. Aufl. Neustadt a. d. Aisch (1980) 141–180. p.

²¹ Winfried SCHULTZE: *A külföldi hallgatók peregrinációja kutatásának forrásai a Berlini Humboldt Egyetem Levéltárában*. = Levéltári Szemle, 1994. 3. sz. 57–64. p.

A kutatás jelenlegi szakaszában elsősorban a peregrinációs adattár minél pontosabb összeállítására törekedtem, hogy ennek alapján a német egyetemjárás főbb tendenciái meghatározhatók legyenek. A forrásfeltárás során tehát az előbb említett iratsorozatok születési hely rovatát alapul véve gyűjtöttük össze azon diákok adatait, akik a történelmi Magyarországon születtek. A névsor ismeretében azután, a kutatás második fázisában további információkhoz lehetett jutni a feltalált személyekről a másodlagos forrásokból. A forrásanyag egyenetlensége miatt azonban teljesen egységes adatbázis nem alakítható ki. Ennek ellenére a már most több, mint 12 ezer immatrikulációra kiterjedő adatbázis alkalmas arra, hogy abból a főbb következtetéseket megtehesünk.

II. Németország, Svájc és Hollandia felsőoktatási hálózata az újkorban

*A német nyelvterület egyetemei a 18. század végén*²²

Közép-Európában a harmincéves háború lezárása után még tartott a barokk virágzó szakasza és az osztrák tartományokban, illetve délnémet területeken a jezsuita *Ratio Studiorum* határozta meg számos egykori középkori, vagy későbbi alapítású akadémia működését. Ausztriában Graz és Olmütz mellett Innsbruckban 1669 óta működött ugyancsak jezsuita irányítású, de teljes négykarú egyetem, míg Salzburgban 1622-től egy bencések által vezetett univerzitás létezett és az is vonzott magyarországi diákokat. A 17. században Németország déli részén katolikus szellemiségű volt még Dillingen, Würzburg, Paderborn, Bamberg, Észak-Németországban pedig a mindössze 3 évig működött Osnabrück egyeteme. Az elzászi, ugyancsak jezsuita Molsheimi Akadémia 1701-ben szűnt meg.²³ Elzászban egyébként 1621-től egészen 1792-ig, így a vizsgált korszak kezdetén a Francia Királyság keretein belül működött Straßburgban egy német protestáns városi egyetem, amelyre hazánkból is jutottak el diákok. Greifswald városa és egyeteme 1815-ig a Svéd Királysághoz tartozott, de oktatási nyelve német maradt. A Holstein tartomány északi határán fekvő Kiel egyeteme ugyancsak német univerzitás volt, de a tartomány sokáig kapcsolódott a Dán Királysághoz és hivatalosan csak 1865-ben szűnt meg a két terület perszónáluniója.

A németországi nagy egyetemalapítási hullám egyébként a 17. század hatvanas éveiben lezárult, úgy is fogalmazhatnánk, Németország telítődött a kisebb-nagyobb protestáns, vagy katolikus akadémiákkal, egyetemekkel. Míg a 16. században a német nyelvterületen 13 új egyetemet

²² Az óriási német felsőoktatástörténeti irodalomból, itt most két összefoglaló munkát, illetve lexikont emelünk ki: Rainer A. MÜLLER: *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*. München, 1990. – *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Hrsg: Laetitia Boehm und Rainer A. Müller. Düsseldorf, 1983.

²³ Molsheimben a 18. század során több magyar települt le. Vö: Ferenc TOTH: *Hongrois a Molsheim an XVIIIe siècle. = Société d'Histoire et d'Archéologie de Molsheim et Environs*. Annuaire, 1995. 85–99. p.

alapítottak, majd a 17. században további 16-ot, addig a 18. században csak nyolc alapítási kísérletről beszélhetünk. Ugyan 1694-ben történt, de vizsgált korszakunkra mégis az egyik legnagyobb hatást gyakorolta Halle egyetemének, a pietizmus első központjának megalakulása. Francke pedagógiája, vagy Cellarius államelmélete erősen befolyásolta a Halléban nagyon nagy számban tanult lutheránus diákokat, közte a magyarországiakat is.²⁴ Hozzá kell tennünk, Halle nagyságrendileg is jelentős a magyar és erdélyi peregrináció szempontjából.

A 18. század első egyetemalapítása 1702-ben, az akkor még a Habsburg birodalomhoz tartozó Breslauban (Boroszló, Wroclaw) történt. Szilézia fővárosában még II. Ulászló magyar és cseh király alapított 1505-ben kollégiumot. 1659-ben a jezsuiták már akadémiává fejlesztették az intézményt, amely igazi jezsuita egyetemmé 1702 őszén vált, amikor I. Lipót hivatalosan is egyetemi rangra emelte a breslaui Universitas Leopoldinát.²⁵

Az intézmény a várossal együtt az osztrák örökösödési háborúban ugyan porosz kézre került, de az egész 18. században tovább működhetett 1811-ig, amikor egyesült az ide költöztetett Frankfurt am Oder-i Egyetemmel. Kisebb jelentőségű volt Fulda 1734-ben létesített egyeteme, de ennél jóval nagyobb hatása lett a Hannoverben 1737-ben életrehozott Göttingeni Egyetemnek, a híres Georgia Augustának. Az angol királyi trónra került hannoveri dinasztia, személyesen II. György király egy olyan egyetemet kívánt alapítani tartományában, amely gazdagságával, kiváló oktatóival és korszerű oktatási rendszerével kiemelkedik korának német egyetemei közül. A bőkezű támogatás és a fokozatosan kialakuló kitűnő professzori kar következtében Göttinga – ahogy a magyar diákok nevezték – már a század második felében szinte kötelező úti célja lett az Erdélyből induló magyar peregrinusoknak.²⁶ Göttinga hamar felzárkózott az erdélyi szászok körében hagyományosan népszerű Lipcse, Tübinga mellé, és ugyanolyan protestáns német célegyetem lett, mint Jéna, Wittenberg vagy Heidelberg.

Ugyancsak új egyetemenként alakult meg 1743-ban Erlangen univerzitása, a maga evangélikus teológiájával és klasszikus szerkezetével, amelyre szintén iratkoztak be magyar hallgatók. A század második felében csak kisebb jelentőségű és rövidebb ideig tartó alapítási kísérletekre került sor, mint pl. az 1760–1789 között fennállt Bützowi Egyetem létrehozására, illetve a

²⁴ A hallei egyetem történetéhez jól használható új forráskiadvány: *Halle, alte Musenstadt ... Streifzüge durch die Geschichte einer Universität*. Hrgst: Werner Piechocki. Halle, 1994.

²⁵ L. Dr. Joseph REINKENS: *Die Universität Breslau vor der Vereinigung Der Frankfurter Wiadrina mit der Leopoldina*. Breslau, 1861. Itt közlik II. Ulászló 1505 aug. 10-i oklevelének szövegét is.

²⁶ Göttingen irodalma könyvtárnyi, alapvetőnek tekinthető: BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Bp., 1955. – L. még DÜMMERTH Dezső: *Göttinga és a magyar szellemi élet*. = Filológiai Közlöny, 1961. 351–371. p. – A magyar vonatkozásokhoz: *Selige Tage im Musensitz Göttingen. Stadt und Universität im ungarischen Berichten aus dem 18 und 19 Jahrhundert*. Hrgs. István Futaky. Göttingen, 1991.

nyolcvanas években Münster (1780), Stuttgart (1781) és Bonn (1786) városokban egy-egy új univerzitás létesítésének kísérletére.

A 18. század elején a német nyelvterület egyetemlein mintegy 9000 diák tanult²⁷ és ez a létszám a 18. század végére csaknem egy harmaddal csökkent, jelezve azt a válságot, amelybe a német felsőoktatás került a francia forradalom kezdetére. A szűkebb értelemben vett Németországban 1701-ben 25 intézményben 4089-en iratkoztak be újonnan, 1750-ben 29 intézményben pedig 4005-en.²⁸ Az arányok megértéséhez tudnunk kell, hogy például a század közepén csak 13 intézmény beiratkozási létszáma haladta meg a 100 főt, de pl. Kielben és Greifswaldban 24, ill. 25 új hallgató jelentkezett. A francia forradalom előtti utolsó évben 1788-ban, amikor névlegesen 36 egyetem létezett Németországban, még érdekesebb a kép. Ebből az évből 28 intézmény adatait ismerjük, de az összlétszám csökken, hiszen mindössze 3449-en iratkoztak be az egyetemekre.

Az akadémiák sorából gyakorlatilag 4 német egyetem emelkedett ki a 18 században. A két első helyen Halle és Jéna állt, évi átlagban több mint 900 hallgatóval. A harmadik és negyedik helyen Lipcse és Göttinga volt található. Az előbbi átlagos hallgatói létszáma évi 740, az utóbbi 660 fő körül volt. Az összes többi egyetem a fenti létszám felét is alig közelítette meg és 6 kivételével évi 250 hallgató alatt maradtak.

Svájc és Hollandia magyar szempontból fontosabb egyetemei

A magyar és erdélyi egyetemjárás szempontjából kiemelkedő jelentőségű két kisebb európai ország, amelynek Alma Materai már korábban nagy hatást gyakoroltak elsősorban a protestáns tudományosságra. A még 1559-ben alapított Genfi Egyetem volt az, ahol elsősorban a kálvinista teológusok akartak néhány szemesztert eltölteni. Korszakunkban azonban Genfben is erősen csökkent az immatrikulációk száma,²⁹ a 18. században 15 és 25 között mozgott, így érthető, hogy Genf vonzása visszaesett, és ez az állapot megmaradt a 19. század közepéig. Lényegében hasonlókat mondhatunk Basel 1460-ban alapított híres egyeteméről, ahová korszakunkban is sokan mentek többek között orvostudományt tanulni. Genf és Basel iránt a 20. század elején megnőtt a magyar diákok érdeklődése. A két korai alapítású svájci egyetem mellett 1833-ban Zürichben, majd 1834-ben Bernben emelkedett univerzitás rangjára a két városban korábban is működő akadémia. Ezen intézmények közül különösen Zürichnek lesz, a már említett Genf mellett nagy jelentősége a külföldi magyar egyetemjárás szempontjából. Hasonlóan kiemelkedő európai jelentőségre tett szert az 1855-ben alapított zürichi Polytechnikum, amely 1911-től mint "*Eidgenössische Technische*

²⁷ Reiner A. MÜLLER 1990. *im.* 60. p.

²⁸ Franz EULENBURG: *Die Frequenz der deutschen Universitäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart.* (Nachdruck von 1904) Berlin, 1994. 294–307. p.

²⁹ Ld. Marco MARCACCI: *Histoire de L'Université de Genève 1559–1986.* Geneve, 1987. 39. p.

Hochschule", működött és a hazai mérnök-hallgatók különösen kedvelt intézménye lett. Fribourg kantonban 1889-ben jött létre un. katolikus univerzitás, amely a kor nyugat-európai katolikus egyetemalapítási törekvéseivel összhangban keletkezett. Ez az intézmény, csakúgy mint a korábbi előzmények alapján 1890-ben Lausanneban és 1909-ben Neuchâtel-ben alapított egyetem a svájci francia nyelvterülethez tartozott, így témánk szempontjából kevésbé érdekes. Az első svájci kereskedelmi főiskolát a hasonló német intézményekkel teljesen egyidőben 1898-ban Sankt Gallen-ben alapították akadémiaként és 1911-től már a német terminológiának megfelelő *"Handelshochschule"* lett.

Németalföld akadémiai korszakunk elején változatlanul vonzották, már csak felajánlott ösztöndíjaikkal is az erdélyi és magyarországi református teológusokat. A vizsgált korszakban egészen a francia forradalomig változatlanul működött mind az öt holland akadémia. Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht és Harderwijk színvonalas tanintézetekként voltak számontartva és a kor vezető szellemi mozgalmait tudták hazánkba közvetíteni. Az öt akadémia között persze óriási különbségek voltak. Leiden az orvostudomány európai központja volt sok hallgatóval, teológiája kálvinista szempontból azonban sokszor eretnek hírében állt, ellentétben a Franekeri Akadémia Teológiai Karával. Jelentősnek számít, főleg Erdély szempontjából Utrecht akadémiaja, ahol ösztöndíjjal segítették a beiratkozást. Groningen és Harderwijk a kisebb és ezért olcsóbb egyetemek közé számítottak és a peregrinusok számára sokszor ez a tényező sem volt figyelmen kívül hagyható³⁰. A németalföldi akadémiák egy része nem élte túl a francia forradalom alatti és utáni megrázkódtatásokat. 1811-ben Franeker, 1818-ban Harderwijk zárta be kapuit. Az előbbi ugyan 1815 és 1843 között még újra indították de a közép-európai peregrinációban már nem játszott szerepet. A napóleoni háborúk lezárása után, 1815-ben Leiden, Groningen és Utrecht állami főiskolaként alakult újjá, igen alacsony hallgatói létszámokkal. Ezek az intézmények a holland felsőoktatási reform keretében, 1876-ban kaptak egyetemi (Rijksuniversiteit) besorolást. Az Amsterdamban 1632 óta létező Atheneum 1877-ben városi egyetem lett. A Delft városában 1842-ben létrehozott technikai iskola, 1864-ben Polytechnikummá vált, és a 20. század elején, 1905-ben érte el a német műszaki főiskolák korabeli jogállását. A holland magyar kapcsolatok már a 19. század első felében minimálisra zsugorodtak. Később is Utrecht maradt az egyetlen, tartósan magyar diákok által látogatott holland egyetem.

A német egyetemek a 19. század első felében

Témánk szempontjából döntő a német egyetemi rendszer teljes megváltozása a 19. század elején. A napóleoni háborúk során átmenetileg francia

³⁰ E téma részletes taglalását I. G. Henk van de GRAAF: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. Kolozsvár, 1979.

befolyás alá került, széttagolt Németországban az egyetemek számának radikális csökkentésére, majd regionális átrendeződésére került sor. A 18. század végén említett 36 egyetemből, ill. akadémiából a bützowi 1789-ben már megszűnt, majd a Rajnáig történő francia előnyomulás következtében 1793-ban a mainzi, 1796-ban pedig az egyik legrégebbi német egyetem, a kölni zárta be kapuit. 1794-től nem működött Stuttgart első felsőfokú tanintézménye és 1797-ben Bonnban is megszűnt az 1786-ban alapított első egyetem. A század elején azután megkezdődött az egyetemek területi átszervezése, ami azt jelentette, hogy az aprócska akadémiák vagy megszűntek, vagy beolvadtak egy közeli nagyhírű univerzitásba. Több egyetem székhelyet is változtatott. A sort Bajorországban az Ingolstadti Egyetem kezdte meg, amely 1800-ban előbb Landshutba, majd 1826-ban onnan a fővárosba, Münchenbe költözött, létrehozva a későbbi Németország második legfontosabb egyetemét. A bajor egyetemi reform keretében 1803-ban elvesztette egyetemi jellegét a Bambergi és Dillingeni Akadémia. Hasonló sorsra jutott 1805-ben Fulda, 1808-ban pedig Altdorf, melynek feladatait a szomszédos Erlangen vette át. 1809-ben a Helmstedti Akadémia a Göttingeni Egyetembe olvadt be és ugyanúgy megszűnt Rinteln már hosszú ideje válságban lévő főiskolája. Poroszországban 1811-ben költöztették Berlintől távolabbra Frankfurt am Oder egyetemét, egyesítve a korábban már említett Breslaui Leopoldinával. E reformok folytatásaként azután 1816-ban bezárta kapuit a szintén ősi Erfurti Univerzitás, és a hasonlóan nagy hagyományú Wittenbergi Egyetem pedig Halléval egyesült. 1817-ben a kicsiny Herborni Akadémiát is bezárták, majd egy évvel később az új Rajna menti tartomány igényeinek ellátására Bonnban újra egyetemet nyitottak, de ezzel egyidőben bezárta kapuit a Duisburgi és a Paderborni Egyetem. 1818-ban a Münsteri Egyetemet is visszafejlesztették és csak bölcsészeti és teológiai kara működött tovább.

E hosszas felsorolást azért tartottuk szükségesnek, hogy érzékelhető legyen a német egyetemi rendszerben bekövetkezett változás nagyságrendje, és ugyanakkor példamutató jellege és bátorsága. Gyakorlatilag a korábbi intézményhálózat felét felszámolták, sőt még ennél is többre gondoltak, de néhány egyetemet a tervekkel ellentétben mégis meghagytak. A Badeni Nagyhercegség kicsiny területén pl. Breisgau átvétele után két egyetem maradt Freiburg és Heidelberg. Az első elképzelések itt is Freiburg megszüntetését tűzték ki célul, de végül is megmaradt, mert a katolikus teológiát inkább Freiburgban kívánták hagyni, mint a protestáns karakterű Heidelbergben.

Eddig nem esett szó a német egyetempolitika legnagyobb horderejű változásáról. 1810-ben Wilhelm von Humboldt kezdeményezte az éppen legyőzött Poroszországban megalapították az új Berlini Egyetemet, amely rövid idő alatt Közép-Európa vezető univerzitásává nőtte ki magát. A tanszabadság és az új metodika, a szemináriumi rendszer bevezetése, a sok helyről idehívott kitanulási professzori kar Erdélytől Norvégiáig és Oroszországtól

Amerikáig tette vonzóvá Berlint, és a 19. század közepén már egyértelműen Németország első egyetemének számított.³¹

A változások jeleként megnőtt a hallgatói létszám. A 20 megmaradt (Münsterrel együtt) német egyetemen az 1830–31-es tanévben 15 838 hallgató tanult, ami olyan magas szám, hogy ezt a német egyetemek csak 1872 körül érik el újra. A század közepén az 1848/49-es tanévben 11 945 fő tanult a német univerzitásokon. Természetesen a 20 egyetem anyagi lehetőségei, professzori kara, az oktatás szellemisége nagyon nagy mértékben különböztek. A berlini egyetem már nem sokkal alapítása után, kellő állami támogatással és korszerű oktatási rendjével látogatottságát tekintve az első helyre került a német egyetemek között, és ezt a helyet a későbbiekben is megtartotta. Ez sem volt azonban több, mint a német diákság 13–15%-a, ami jóval kevesebb mint a Habsburg Monarchiában vezető bécsi egyetem hasonló adata. Berlin mellett a müncheni bajor egyetem állt stabilan a második helyen. Rajtuk kívül Lipcse, Tübinga, Göttinga, Halle, Boroszló, Heidelberg és Bonn egyetemei emelhetők ki a német univerzitások közül, de hallgatói részesedésük e korban nem haladta meg a 10%-ot. Az első tíz egyetemre járt a német diákok közel 75%-a, és a maradék egynegyedén osztozott a másik tíz egyetem. Mindez nem jelenti azt, hogy az egyetem jelentőségét a létszámmal meg lehetne határozni, hiszen egy-egy fontosabb tudós körül egy kisebb egyetemen is jelentős tudományos iskola alakulhatott ki, mint pl. Justus Liebig munkássága nyomán Giessenben. Jénában pedig, ahol a hallgatóság alig 3,5%-a tanult, az egyetemi ifjúsági mozgalmaknak olyan centruma jött létre, amelynek hatása messze túlmutatott az egyetem szűkebb vonzáskörzetén. Ennek egyik oka éppen a belső német egyetemi peregrinációban rejlett.

A német egyetemek döntő többségében ebben az időszakban minden tanévben a hallgatók fele új beiratkozó volt, vagyis jellemző volt 4–5, vagy akár több egyetemet is meglátogatni az egyetemi tanulmányok során. Mindez erősítette a széttagolt Németország felnövekvő új értelmiségében az egység gondolatát, s nem véletlen, hogy a tárgyalt évtizedekben a német egyetemi ifjúság oly nagy szerepet játszott az egység-mozgalom meghatározó eseményeiben, mint pl. az 1817 októberi eisenachi-wartburgi nagygyűlésen, vagy a híres 1832 májusi Hambacher Fest ünnepségén.³²

³¹ A korszakra az újabb német irodalomból használható: R. Steven TURNER: *Universitäten.* = Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte Bd. III. 1800–1870. München, 1987. 221–249. p. és Rainer A. MÜLLER *im.* 1990. 64–80. p. – *Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Studien und Materialien.* Göttingen, 1975. 389. p. Az e kötetben megjelent tanulmányok közül figyelemre méltó: Von Christoph THIENEN-ADLERFLYEHT: *Wandlugen des österreichischen Studiensystems im Übergang vom 18. zur 19. Jahrhundert.* = 26–46. p.

³² Peter KRAUSE: *"O alte Burschenherrlichkeit" Die Studenten und ihr Brauchtum.* Graz-Wien-Köln, 1979. 83–96. p.

A német felsőoktatási hálózat változásai 1848-tól az első világháborúig

A század második felében a tudományegyetemek száma lényegében már nem változott. A német egység létrejötté és az 1870-71-es porosz-francia háború után Elzász-Lotharingia Németországhoz került és 1872-ben meg is nyílt Straßburgban a Vilmos császárról elnevezett egyetem, amelyre később sok magyar hallgató is beiratkozott. A század végén a német kultuszkormányzat, az egyetemi ügyekkel foglalkozó főosztály irányítója, Friedrich Althoff vezetésével tudatosan törekedett a határ menti területek felsőoktatásának fejlesztésére. Ezek az ún. "*Grenzlanduniversität*"-ek keleten azonban nem valósultak meg, bár készültek tervek egy Poseni (Poznan), vagy egy Brombergi (Bydgoszcz) Egyetem létrehozására³³. A korábban csak csonka Münsteri Egyetemet a 20. század elején fokozatosan teljessé fejlesztették, így az első világ-háború előtt 21 teljes szerkezetű, de változó méretű tudományegyetem működött a Német Birodalomban.

A tudományegyetemek hallgatói létszáma a század közepétől kezdetben csak lassan emelkedett. 1867-ben még mindig csak 13 728 hallgató tanult az akkori 20 egyetemen. Ez a szám 1890-re 28 337 főre, a századfordulóra, 1900-ra már 33 986 főre növekedett. A teljes felsőoktatási hálózatban 1880/81-ben mintegy 26 000 diák tanult, 1900/01-re már ennek a duplája iratkozott be az egyetemekre és főiskolákra, s az első világháború előtti utolsó "*béke-tanévben*" 1913/14-ben 75 000-re növekedett az egyetemi hallgatók száma. Ekkor Berlinben már 8000, Münchenben 6600, Lipszében 5300 és Bonnban 4500 hallgató tanult egy szemeszterben.

Az egyetemek között Berlin és München vetekedett az első helyért. A század első felében magasan vezető Berlint 1848-ban utolérte München. Az 1848. évi nyári félévben Berlinben 1518, Münchenben már 1523 hallgató iratkozott be. A bajor egyetem vezető helyét csak 7 évig tudta megőrizni. 1855-től már újra Berline az első hely. 1872-től azonban Lipcse veszi át a vezető szerepet, legalábbis, ami a hallgatói létszámot illeti. 1879-ben Berlin újra visszaszerezte az első helyet és a század végéig már meg is tartotta. A német egyetemek látogatottsági sorrendjét az 1. táblázatban foglaltam össze.³⁴

Már a század első felében megkezdődött Németországban is a felsőfokú szakoktatási intézmények létrehozása. E tekintetben a német területek kezdetben Franciaország, vagy a Habsburg birodalom mögött jártak, hiszen ezekben pl. jóval előbb indult meg a műszaki felsőoktatás fejlesztése. Párizsban már 1795-ben megnyílt az École Polytechnique, és Prágában már 1806-

³³ Günter WENDEL: *Aktivitäten Althoffs zum "Wegentz europäischen Geistes". Die Einbeziehung ost- und südeuropäischer Universitäten in das "System Althoff". = Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftspolitik im Industriezeitalter: Das "System Althoff" in historischer Perspektive.* Hrsg: Bernhard vom Brocke. Hildesheim: Lax, 1991. 135. p.

³⁴ A létszámadatok: Franz EULENBURG *im.* 297–317. p.

ban, Bécsben 1815-ben nyílt Polytechnikum, de ezen kívül Ausztriában még 1848 előtt hét másik városban is nyíltak műszaki tanintézetek. A bányászati tudományok terén nem volt nagy különbség, hiszen nagyjából a selmecbányai intézettel egyidőben, 1765-ben alakult meg a szászországi Freiberg "*Bergakadémiája*", amelyet nem sokkal később 1774-ben Berlinben követett hasonló intézet. A berlini egészen korszakunk végéig önálló maradt, de 1913-ban egyesült az ottani műegyetemmel. 18. századi előzmények alapján 1864-ben Clausthalban jött létre a harmadik német bányászati akadémia.

Az első valódi műszaki főiskola talán nem véletlenül a francia határhoz közel fekvő badeni Karlsruhéban alakult meg 1825-ben.³⁵ A Fridericiana már a legkorábbi időszakban szakrendszerben, a későbbi fakultások szerint tagolva oktatta a műszaki tudományokat és példát adott a többi német Polytechnikum alapításához. Karlsruhe egész Németországban legkorábban, már 1865-ben elnyerte a "*Technische Hochschule*", a műszaki főiskola rangot. Az 1820-as, 30-as években több városban alakultak ún. Gewerbeschulek, felsőbb ipariskolák, vagy létező kollégiumok technikai tagozatai. Ilyenek jöttek létre Berlinben (1821), Münchenben (1827), Drezdában³⁶ (1828), Stuttgartban³⁷ (1829), Hannoverben (1831), Braunschweigben (1835), Darmstadtban (1836). Ezek az intézmények az 1840-es évek végére politechnikai iskolai rangra emelkedtek, ez a fázis azonban München és Darmstadt esetében 1868-ra maradt. Berlinben az ipariskola 1876-ban "*Gewerbeakademie*"-vé alakult, majd egyesült a már 1799 óta létező építészeti akadémiával. Az 1870-es években azután hivatalosan is a felsőoktatás részévé váltak a "*Technische Hochschule*" elnevezést felvevő műszaki főiskolák,³⁸ amelyek már a külföldi hallgatók számára konvertálható, értékes mérnöki okleveleket adhattak ki. A korábbiak mellé 1870-ben Aachenben alakult újabb főiskola és ez a kilenc intézmény működött a 20. század elejéig. Az első világháború előtt a keleti tartományok műszaki felsőoktatásának fejlesztése érdekében előbb 1904-ben Danzigban (Gdansk), majd 1910-ben Breslauban (Wrocław) állítottak fel újabb műszaki főiskolákat. A német fel-

³⁵ A Politechnikum alapítólevelét közli: *Baden-Land, Staat, Volk. 1806–1871.* = Schriftenreihe der Gesellschaft für kulturhistorische Dokumentation Band 3. Hrsg: Generallandesarchiv Karlsruhe. Karlsruhe, 1980. 165–167. p. – Ugyanebben közlik a badeni egyetemek számának csökkentésére vonatkozó vita 1817-es iratait. – L. még: *Festschrift anlässlich des 100 jährigen Bestehens der Technische Hochschule Fridericiana zu Karlsruhe.* Karlsruhe, 1925. 542. p.

³⁶ *Geschichte der Technischen Universität Dresden in Dokumenten, Bildern und Erinnerungen.* 1–3. Hrsg: Günther Landgraf – Achim Mehlhorn. Dresden, 1992–1996.

³⁷ *Festschrift zum 150 jährigen Bestehen der Universität Stuttgart.* Hrsg: Johannes H. Voigt. Stuttgart, 1979.

³⁸ Drezda 1871-ben Politechnikummá alakult, mint ahogy az aacheni intézet is 1870-től ezt a nevet viselte. Stuttgart 1876-ban, Braunschweig, München és Darmstadt 1877-ben, Hannover, Aachen és Berlin 1879-ben, végül Drezda 1890-ben kapta meg a Technische Hochschule elnevezést.

sőoktatás-politika nagy hatást gyakorolt a hazai szakemberekre, különösen századunk elején, amikor szóba került Magyarországon is a második és harmadik műegyetem alapításának kérdése.³⁹

Az agrártudományok területén Magyarország adottságainál fogva előnyösebb helyzetben volt egyes német tartományoknál és az agrárszakemberek képzése is hamarabb indult meg hazánkban. Mégis valamennyi német intézménybe eljutottak magyar hallgatók is, némelyikbe már egészen korán. A legelső és egyben magyar szempontból legfontosabb tanintézet 1818-ban – tehát Magyarórárral egyidőben – alakult a Stuttgart melletti Hohenheimben.⁴⁰ Az intézet már 1847-ben mezőgazdasági akadémia rangjára emelkedett és 1904-ben "*Landwirtschaftliche Hochschule*" elnevezést kapott. A Bonn melletti Poppelsdorfban 1847-ben alakult hasonló iskola, amely 1861-ben akadémiai rangot kapott és már korszakunk végén, 1920-ban főiskolai karként egyesült a Bonni Egyetemmel. Magyar szempontból sem volt jelentéktelen az 1881-ben alakult Berlieni Mezőgazdasági Főiskola.

Az erdészeti oktatás nagyjából szintén a hazaival együtt fejlődött ki Németországban. A Drezda mellett Tharandt Erdészeti Akadémiáján (1811) mezőgazdaságtant is tanítottak és itt is több külföldi hallgató tanult. Bajorország nyugati szélén Aschaffenburg-ban 1819-ben, Berlinben egy évvel később alakult erdészeti tanintézet. Az előbbi a század végén (1899) főiskolává alakult, de 1910-ben a Münchener Egyetembe olvasztották be. A berlini erdészeti akadémia csak 1921-ben kapott főiskolai rangot. A mezőgazdasághoz ugyancsak kapcsolódó állatorvosképzésnek is voltak jelentős német központjai. Közülük is kiemelkedik az 1778-ban Hannoverben létrehozott "*Tierarzneischule*", amely máig is önálló és Európa egyik híres tudományos központja a maga tudományterületén. Az intézmény 1887-ben kapta meg a főiskolai rangot. Hasonló, de kevésbé híres állatorvosképzők voltak még Drezda (1780), Berlin (1807) és München (1810) városaiban. E három intézmény 80-as évek végén kapott főiskolai elnevezést, de később egyetemi fakultásokká váltak.⁴¹

A felsőfokú szakoktatás intézményhálózatán belül legkésőbb alakultak meg az állami gazdasági és kereskedelmi főiskolák. Természetesen a kereskedelmi képzésnek Németországban is óriási hagyományai voltak. E kezdeményezések azonban a korai időszakban magánszemélyektől, vagy városi kereskedő közösségektől indultak el, mint pl. 1745-ben

³⁹ Vö. ZELOVICH Kornél: *A kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története*. Bp., 1922.

⁴⁰ *Universität Hohenheim-Landwirtschaftliche Hochschule 1818-1968*. Hrsg: Günther Franz. hn. 1968.

⁴¹ A müncheni állatorvosi főiskola 1914-ben a helyi, a drezdai viszont 1923-ban a Lipcsei Egyetembe olvadt bele. A berlini főiskola csak 1934-ben vált az egyetem részévé.

Braunschweigben.⁴² A 18. század végén és a 19. század első felében kereskedelmi iskolák sorát alapították szerte Európában. A bennünket érdeklő német területen mintaként szolgált a Hamburgban 1768-ban létesített "*Handelsakademie*", amelynek szervezője Johann Georg Büsch, a jeles német közgazda volt, akinek a véleményét a bécsi udvar is kikérte a császárváros első hasonló intézetének megszervezésekor. A hamburgihoz hasonló intézmény alakult 1843-ban Berlinben, de a kezdeményezések sokszor kudarcba fulladtak. A német kereskedelmi főiskolák felvirágzása a 19. század utolsó éveiben kezdődött, amikor sorra alakultak az ún. "*Handelshochschule*"-k: 1898-ban Lipcsében és Aachen-ben, majd 1901-ben Kölnben és Frankfurt am Main-ban. Ezeket az alapításokat követte 1906-ban a berlini, majd egy évvel később a mannheimi főiskola létesítése. A sort 1910-ben a müncheni intézet megnyitása zárta, illetve már a világháború alatt 1915-ben Königsbergben is nyílt egy hasonló főiskola.

A művészeti felsőoktatást a német szakirodalom sokszor ez eddig említettektől teljesen elkülönítve tárgyalja. Témánk szempontjából azonban feltétlenül említést érdemel, hogy magyarországi hallgatók között, főleg a 19. század második felében, igen népszerűek voltak a német művészeti akadémiák. Ilyenek működtek Karlsruhéban, Stuttgartban, Drezdában, Düsseldorfban, Berlinben, Weimarban. A sorból magyar szempontból feltétlenül kiemelkedik az 1808-tól induló Müncheni Képzőművészeti Akadémia rengeteg külföldi hallgatójával.

A szakfőiskolák hallgatói létszáma természetesen jóval elmaradt a tudományegyetemekétől és csaknem a századfordulóig alig emelkedett. A műszaki főiskolák esetében az 1890-es évek közepén döntő változás történt. Néhány év alatt szinte robbanásszerűen nőtt a hallgatói létszám. Pl. a legrégebb német politechnikum, Karlsruhe esetében a létszám 1849 és 1890 között 338-ról csak 587-re növekedett. A 20. század első éveiben azonban a beiratkozók száma megközelíti a 2000 főt és a világháború előtt 1914-ben 1350 fő körül állapodott meg. Az óriási ipari fejlődés kimutathatóan éreztette hatását a műszaki felsőoktatásban és ez növelte a német műegyetemek iránti érdeklődést mind belföldön, mind külföldön. Más főiskolák esetében a fejlődés nem volt ennyire gyors, a mezőgazdasági, vagy kereskedelmi főiskolákon néhány száz hallgatót tanítottak a századforduló után, de a létszámnövekedés itt is tapasztalható a háború kitöréséig.

Külföldi diákok

A külföldi hallgatók száma az 1860-as évektől fokozatosan nőtt, mind az egyetemeken, mind a műszaki főiskolákon. A német oktatási nyelv csak részben korlátozta a külföldiek érdeklődését és jellegzetesnek csak azt

⁴² A kereskedelmi oktatásügy európai fejlődésére: VINCZE Frigyes: *A szaknevelési gondolat fejlődése*. = Schack Béla és Vincze Frigyes: *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon*. Bp., 1930. 85–97. p.

lehet tartani, hogy a fejlett egyetemi struktúrával rendelkező Itáliából, Franciaországból, az Ibériai félsziget államaiból, ahol a német nyelv ismerete minimális volt, nagyon kevesen jöttek német egyetemekre tanulni. Kis számban de érkeztek hallgatók az angolszász országokból, Angliából kevesebben, Észak-Amerikából jóval többen. Mint ismeretes a korabeli Európában, de különösen Közép-, Kelet-, és Észak-Európában a tudományos érintkezés nyelve ez időtájt a német volt, így a jelzett területekről nemcsak a német etnikumhoz tartozó hallgatók tudtak beiratkozni a németországi tanintézetekbe, hanem gyakorlatilag szinte minden középiskolát végzett diák. Ennek ismeretében nem különös, hogy a századforduló táján, már nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia német, cseh és magyar hallgatói, lengyelek és balti németek iratkoztak be egyre nagyobb számban német és svájci egyetemre és főiskolákra. Svájcban a vizsgált korszakban több intézményben nagyon magas volt a külföldi hallgatók aránya. A Genfi Egyetemen a 19. század közepétől folyamatosan nőtt a külföldi beiratkozók száma. Már 1850-ben is a diákok 46,5%-a külföldi volt, s ez az arány 1890-re 61%-ra nőtt. Az 1910/11-es tanévben pedig az 1438 genfi hallgató 81%-a volt külföldi, köztük 699 orosz, 88 bulgár, 60 német és 48 török állampolgár. A híres Zürichi Műegyetemen ugyan nem alakultak ki ilyen, mai szemmel elképesztő arányok, de két korszakban, 1863 és 1876 között, valamint 1885 és 1891 között itt is meghaladta a külföldiek száma a svájci hallgatókét. 1871/72-ben a rendes hallgatók közül 64,8% volt külföldi, de ez az arány az 1880-as években már 50% alá süllyedt és a századforduló után 1910/11-ben már csak 35% volt. Ezzel egyidőben hatalmasra duzzadt az orosz diákok száma Németországban, s nem elhanyagolható a Balkánról, Skandináviából és Japánból érkező egyetemisták létszáma sem. Az arányok természetesen egyetemenként és szakonként változtak. Különösen magas volt a külföldiek aránya az orvosi karokon, a természet-, illetve a műszaki tudományokat oktató fakultásokon, vagy főiskolákon. Ezeket a diplomákat és ismereteket lehetett a világon mindenütt jól hasznosítani. A külföldieket csak állampolgárság szerint tartották nyilván, így köztük is több lehetett német nemzetiségű. Az arányokat egy példán próbálom érzékeltetni. 1890 őszén, amikor a Lipcsei Egyetemen még nem kezdődött meg a hallgatói létszám rohamos növekedése 3458 hallgató iratkozott be. Ebből birodalmi német 3196, más európai 184, nem európai 78 (ez utóbbiak közül 63-an az USA-ból, 6-an Kanadából, 6-an Japánból jöttek) fő. Az európain belül 38 orosz, 34 a dualista monarchiából jött (de csak 13 magyar), 29 svájci, 16 bulgár, 14 brit, 12 görög, 8 szerb, 8 román, 8 török, 6 olasz és 4 fő Skandináviából jött.

Az 1913/14-es tanév elején Lipcsében 5532-en iratkoztak be. Közülük 4853 birodalmi német, 647 más európai, 32 nem európai (ezen belül észak-amerikai 22, ázsiai 7, dél-amerikai 3 fő). Az egyéb európaiak közül orosz 298 fő, a Monarchiából jött 174 fő (64 magyarországi), svájci 44 fő,

román 29 fő, bulgár 28 fő, brit 21 fő és görög 12 fő (csak a 10 felettieket említve).⁴³

A fenti adatok azt mutatják, hogy Lipcsében a külföldi állampolgárságú hallgatók aránya az 1890. évi 7,5%-ról a világháború előtt 12,2%-ra nőtt. Országos adattal egyelőre nem tudunk szolgálni, de érthető, hogy e jelenséggel a német kultúrpolitika is foglalkozott. Vámos Éva kutatásaiból ismert, hogy a századfordulón a lipcsei német diákok között meglehetősen idegenellenes hangulat uralkodott, és az újságokban számos cikk jelent meg a külföldi hallgatók számának növekedéséről. 1903 őszén a német rektori (igazgatói) konferencia is tárgyalta a kérdéstről és elutasította azt a javaslatot, hogy nehezítsék meg a külföldiek németországi tanulását. Ugyanakkor előképzettség és bizonyos értelemben nemzetiség alapján különbséget kívántak tenni kívánatos és nem kívánatos elemek között és ezt tandíjkülönbőség bevezetésével akarták elérni.⁴⁴ E tervek azonban az első világháborúig nem valósultak meg, így 1914-ig változatlanul igen magas maradt a külföldiek jelenléte a német egyetemeken.

III. A németországi peregrináció magyarországi hagyománya

A 12–15 században csakúgy, mint Európa más területéről Magyarországról is sokan mentek tanulni Párizsba és Itáliába az egyetemi képzés e két európai forrásához. Amikor a 14–15. század fordulóján létrejöttek az első német egyetemek, azokon ha kis számban is, de azonnal megjelentek a magyar diákok is. Így volt ez Heidelbergben és Lipcsében, csakúgy mint Baselben és Erfurtban. A reformáció elterjedése azonban nagymértékben megnövelte Németország szerepét a külföldi magyar egyetemjárásban, s 1517 után a magyarországi diákság egyik hagyományos peregrinációs iránya már Németország, Svájc és a 17. század közepétől Hollandia felé mutatott.

Nemcsak a nagyszámú magyarországi németiség (szászok, svábok stb.) tagjainak volt ez természetes törekvése, hanem a magyar és szlovák evangélikusok és a hazai reformátusok is szívesen képezték egyházi és világi értelmiségüket német, svájci és holland protestáns egyetemeken. A teológusok mellett kezdettől fogva sokan tanultak orvostudományt, vagy képezték magukat a bölcsészettudományokban. Erdélyi vagy magyar hallgatókat találunk Königsbergtől Duisburgig, vagy Greifswaldtól Erlangenig valamennyi német protestáns egyetemen, de kétségtelenül magyar szempontból a legnagyobb jelentőségűek Wittenberg, Jéna, Lipcse, Tübinga és Heidelberg voltak, de ez a felsorolás nem teljes.

1789 után azonban új helyzet állt elő. Tulajdonképpen az európai nemzetek születésének időszaka ez, és az a politikusi és tudós generáció, amelyik később végrehajtója, vezetője lesz a változásoknak, ebben az idő-

⁴³ Az adatok: *Personal-Verzeichnis der Universität Leipzig für das Jahr. ... 1890/91, 1913/14.*

⁴⁴ VAMOS Éva: *im.* 48–49 és 62–63 p.

szakban gyűjti ismereteit, tanul a régió hazai és külföldi egyetemein, így érthetően nem érdektelen annak az egyetemi rendszernek a vizsgálata, amely nevelője az új közép-európai értelmiségnek.

Hogy a németországi, svájci és hollandiai egyetemjárást és annak hazai jelentőségét helyesen tudjuk értékelni, érdemes összevetni a magyar szempontból legjelentősebb, a Habsburg monarchián belüli peregrinációval. Sajnos teljesen pontos és összehasonlítható adatokkal egyelőre csak a 19. század első feléből rendelkezünk, akkor pedig többször állami tilalommal gátolták a birodalmon kívüli egyetemek látogatását, ezért az arányok csak részben tükrözik a valós helyzetet. Az örökös tartományok különböző egyetemeire és főiskoláira 1789 és 1850 között összesen 9494 magyarországi születésű hallgató iratkozott be.⁴⁵ Ugyanebben az időszakban a csaknem hiánytalannak tekinthető adatok szerint a német, svájci és holland egyetemeken együttesen 2359 magyar és erdélyi hallgató immatrikulált. Ez azt jelenti, hogy a század első felében éppen négyszer annyian választották a Habsburg Birodalom egyetemeit tanulmányi célnak, mint a német nyelvterület egyéb egyetemeit, ill. Hollandiát. A távolságot és a költségeket figyelembe véve ez igen magas arány. Ha korszakonként vetjük egybe a két területre irányuló egyetemjárást, már árnyaltabb képet kapunk. 1789 és 1819 között csak 1,8-szer többen jártak az örökös tartományok egyetemeire, mint a most vizsgált területre. 1820 és 1850 között a tiltások és egyéb tényezők következtében ez az arány 7,2 szerezre nőtt a Habsburg birodalom egyetemei javára. A későbbi időszakra éppen az örökös tartományokról nem rendelkezünk még pontos adatokkal, de a dualizmus időszakából rendelkezésre álló statisztikai forrásokból tudjuk, hogy az arányok a német felsőoktatás javára tolódtak el. Az első világháború előtti években, a tudományegyetemek esetében már csak kb. kétszeres volt az előny az osztrák egyetemek javára, a műszaki felsőoktatási intézmények esetében pedig gyakorlatilag kiegyenlítődés jött létre.⁴⁶

A külföldi egyetemjárás egyéb irányairól, különösen a 19. század második feléből csak igen szórványos adataink vannak. Igen kis számú volt a francia egyetemekre eljutó magyarországi születésű diákok száma, csakúgy mint azok, akik az orosz birodalmi egyetemekre iratkoztak be. A szomszédos országok megszerveződő új egyetemeire elsősorban a hazai nemzetiségek értelmiségéből juthattak el sokan. Európa egyéb országaiban korszakunkban csak szórványosan iratkozhattak be magyarok. Ezen adatok felkutatása és értékelése még a további feladatok közé tartozik.

⁴⁵ Ezek közül 8873-at soroltam fel a 2.sz. jegyzetben jelölt forráskiadványban. A könyvben még nem szerepel az a 621 fő, aki a jelzett időszakban a Bécsi Egyetem Protestáns Teológiai Fakultására iratkozott be. Velük együtt jön ki a 9494 fő. Még ebben sem szerepelnek a bécsi Josephinum katonaeorvos hallgatói.

⁴⁶ A Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam alapján közli VAMOS Éva *im.* 16–28. p.

IV. A németországi magyar peregrináció fő tendenciái

Létszámok

Eddigi adatgyűjtésünk során a német államok területén működő egyetemek és főiskolák 10 919 beiratkozott magyarországi születésű diákját ismertük meg. Ez az eddigi ismert immatrikulációk 88,2%-a. Svájcban eddig 1311 főt (10,6%), Hollandiában jelenleg 147 beiratkozót (1,2%) ismerünk. Jóllehet még mindhárom területről várhatók újabb adatok, az már bizonyos, hogy a fenti arányokat a további kutatások nem fogják megváltoztatni, így valószínű, hogy a svájci és holland peregrinusok együttesen sem érhetik el a diákok 15%-át. Az egyes egyetemek adatait korszakonként a 2,3 és 4. táblázat tartalmazza. A teljes adatbázis feltárása után a beiratkozók számát 14–15 ezerre becsülöm, ennél azonban a peregrinációban ténylegesen résztvevő személyek száma kevesebb lesz, hiszen több diák 2–3 egyetemen is megfordult a *"hosszú"* 19. században.

A korszakok szerinti tagolódást a 7. ábra mutatja. Ebből láthatjuk, hogy az 1819 előtti első szakaszban viszonylag magas a német, svájci és holland peregrináció, mondhatnánk a 18. századi folyamatok még utolsó befejező szakaszaként. Az ekkor tanuló 1424 diák a vizsgált adatbázis 11,5%-át teszi ki és szinte mindannyian német tudományegyetemek hallgatói, nagyjából protestáns teológusok. A második szakaszban erős visszaesés tapasztalható, 1850-ig mindössze a diákok 7,5%-a iratkozik be. Még itt is a beiratkozók 89%-a német egyetemeken tanul, más iskolatípus alig van még képviselve. A neoabszolutizmus korában növekedni kezd az immatrikulációk száma, de az 1396 fő még nem éri el az első korszak tényleges létszámát, így csak 11,3%-ot tesz ki. A német tudományegyetemek képviselete azonban már 71,5%-ra szorul vissza, tehát növekszik a szakfőiskolák iránti érdeklődés. A dualizmus első felében azután a beiratkozók száma jelentős fejlődésnek indul, ők teszik ki a diákok 27,7%-át. Figyelemreméltó, hogy ekkor már csak mintegy kétszer annyian jelentkeznek az egyetemeken, mint az egyéb felsőoktatási intézményekben. Utolsó vizsgált periódusunk, a dualizmus korának második fele jelenti a valódi áttörést a német nyelvterület peregrinációjában. Jóllehet e korszak adatbázisa még nem teljes – tehát növekedni fog – így is a beiratkozók 42%-át ezekből az évekből ismerjük. A műszaki, kereskedelmi, mezőgazdasági főiskolák belépésével e szakaszban az ide beiratkozók száma erősen megközelíti már a tudományegyetemi hallgatók számát.

A beiratkozottak számának alakulását az 5. ábrán grafikonon tüntetjük fel. Az ábrán látható, hogy korszakunk kezdetén a németországi, svájci és holland peregrináció még igen intenzív és 1791-ben az évi 91 új beiratkozóval megelőzi a Habsburg birodalom – nem egészen megbízható – korabeli peregrinációs adatát. 1796-ig a németországi beiratkozók száma még meghaladja az örökös tartományokbeli adatokat, s csak utána szorulnak háttérbe a

német és egyéb egyetemek. A napóleoni háborúk hatása pontosan kimutatható a grafikonon. 1799-ben mindössze 12 új beiratkozóról tudunk, miközben az örökös tartományok egyetemein ugyanebben az évben 81-en jelentkeznek Magyarországról. A rövid fellendülést az 1809-es abszolút mélypont követi, amelyre főleg 1813 és 1816 között újabb emelkedő periódus következik. A lipcsei csata utáni konszolidációs időszakot és a németországi peregrináció felívelő szakaszát töri azután derékba a Szent Szövetség karlsbadi határozata a külföldi egyetemjárás korlátozásáról. 1819-től 1827-ig gyakorlatilag teljesen elzárják a peregrinusok útját, s ezzel egyidőben évente 31–40 hazai diák iratkozik be a Bécsben létrehozott protestáns teológiai fakultásra. A Habsburg birodalmi egyetemekre beiratkozó diákok grafikonja éppen ezidőtájt meredeken emelkedik. 1828-tól rövid időre újból megnyílt az út a Németországba igyekvők előtt, de az európai politika, valamint a nagy kolerajárvány ismét közbeszólt. 1831 és 1833 között a birodalmon kívüli egyetemjárás többek között az európai forradalmi hullám miatt ismét minimálissá vált, bár ennek hatása az örökös tartományokban is érződött. A reformkor jótékony hatása a Habsburg birodalmon belül 1833-tól, a német területeken 1834-től érezteti hatását. Innen kezdve a peregrinálási kedv a német területek irányába 1846-ig folyamatosan emelkedik és csúcspontján meghaladja a korábbi 1791-es maximumot 95 új beiratkozóval. Hasonló tendencia játszódik le az örökös tartományokban, de ott a maximumot már 1839-ben eléri az egyetemjárás és utána 1844-ig átmeneti csökkenés tapasztalható. A német területen 1847-ben látható először ez az átmeneti változás de a szabadságharc leverése után gyors fellendülés indul meg. Az új beiratkozók száma már 1858-ban meghaladja a korábbi (1846-os) maximumot és a növekedés egészen 1872-ig töretlen, sőt a kiegyezés után még meredeken is emelkedik. Az okot főleg a magyar tannyelv bevezetésében kell keresni, mert a hatvanas években azok, akik német nyelven kívántak egyetemi tanulmányokat folytatni, itthon már egyre kevesebb intézményben tehették ezt. 1872 után egy évtizedig csökken a németországi peregrináció iránti érdeklődés, méghozzá az 1846-os emlékezetes maximum alá. Ennek magyarázata a hazai felsőoktatás gyors fejlődésében és intézményhálózatának erőteljes kiépülésében rejlik. E korszakban sokak számára már a magyar felsőoktatás is megfelelő alapképzést biztosított, így feleslegessé vált a távoli német egyetemekre beiratkozni. A nyolcvanas évek lényegében stagnáló beiratkozási adatai után legkésőbb 1893 körül erőteljes és alapos változás jelei mutatkoznak a német és svájci peregrinációban. (Ez a jelenség Hollandiában nem mutatható ki). A beiratkozók száma egészen az első világháborúig meredeken emelkedik, méghozzá korábban soha nem látott (évi 250–300 fős) magasságokba. Ez már a szó modern értelmében vett egyetemjárás volt, sok esetben részképzés, esetenként posztgraduális képzés a hazai egyetemi tanulmányok után.

Vonzáskörzetek, régiók, intézménytípusok

A 10. táblázatban foglaltam össze a vizsgált korszakokban az egyes egyetemek és főiskolák iránti magyarországi és erdélyi érdeklődés számsze-

rűsíthető adatait. Az első korszakban még a hagyományos és itthon jól ismert egyetemek vonzották a legtöbb hazai diákot. Jéna és Göttinga mellett még megszűnéséig fontos szerepet játszott Wittenberg univerzitása. A második és harmadik korszakban kialakulnak a stabil fontossági sorrendek, Berlin, Jéna és Halle egyetemei osztoznak az első három helyen. Mellettük feltűnő Göttinga fokozatos visszaesése a magyarországi peregrinációban, s ugyanakkor a szakfőiskolák megjelenése az első tíz leglátogatottabb intézmény között. A kiegyezés után a Lipcsei Egyetem iránt nő meg a magyarok érdeklődése, de a legnagyobb növekedést a Münchener és Zürichi Polytechnikumnál tapasztalhatjuk. Korszakról korszakra bővül azon tanintézetek száma, ahová tíznél több magyarországi hallgató iratkozik be, az első világháború előtt már eddig 35 ilyen egyetemet, ill. főiskolát ismerünk. Az utolsó szakaszban a hagyományos célnak számító Jénai Egyetem már a hetedik helyre csúszik vissza és a klasszikus egyetemek sorrendjébe beékelődik két műszaki főiskola (München és Berlin). A Zürichi Műegyetem a 2. helyről ugyan a 9.-re csúszik vissza, de még így is igen sok magyar hallgatót vonz. Az első tíz legnépszerűbb intézet között már ott találjuk a Lipcsei Kereskedelmi Főiskolát és a Münchener Képzőművészeti Akadémiát is. Az utolsó szakaszban egyre nő a jelentősége Genf és Zürich tanintézeteinek is. Ekkor már 17 olyan egyetemet, vagy főiskolát ismerünk, ahová száznál több hazai diák iratkozott be.

A 11. ábrán az egyes német, svájci és holland egyetemi városok, illetőleg a régiók vonzásának nagyságát próbáltam bemutatni. A nagyobb városokban összevontan közlöm az ott működő tanintézetek adatait, s ennek alapján azonnal kiderül, hogy a birodalmi főváros Berlin, valamint a bajor főváros München lényegében azonos hatást gyakorolt a hazai peregrinusokra. Berlin adata az utolsó korszak feltáratlansága miatt becsült, de kb. 2000 hallgató iratkozott be mindkét egyetemi centrumban. A két nagyváros után következik Jéna, Lipcse és Halle. Közülük Jénában a teológusok, Lipcsében a kereskedő-közgazdászok, Halléban a mezőgazdászok emelik a létszámot az átlag fölé. Zürich egyetemei iránt egyelőre becsülni tudjuk csak a hazai érdeklődés nagyságát, de bizonyos, hogy a magyar hallgatók legalább 9%-a oda iratkozott be. Magyar szempontból a 19. században relatíve jelentős maradt az érdeklődés a klasszikus célnak számító Göttinga, Heidelberg és Tübinga iránt. Öt város a peregrinusok 2-2%-át fogadta (Stuttgart, Karlsruhe, Marburg, Genf és Erlangen), míg nyolc másik egyetemi városban a magyarországi egyetemjárók 1-1%-a jelentkezett. A 100 főnél többet vonzó centrumok közé 22 város került, közülük három volt svájci (az említetteken kívül Basel) és egy holland, Utrecht. A magyar diákok egyetemválasztási szokása gyakorlatilag megfelel német és más külföldi kortársaik választásának, ahol pedig attól eltér – elsősorban Jéna esetében – ott ennek konkrét oka van, pl. azon ösztöndíjak, amelyek magyarországi hallgatók németországi tanulmányait segítik.

Mint utaltam rá, az egyes diákok peregrinációjuk során több egyetemet is meglátogattak és ez a szokás a 19. században is változatlan maradt. Az egyetemi matrikulák sok esetben közlik, hogy milyen más német, osztrák vagy magyar univerzitásról érkezett a diák az adott tanintézetbe. Ezek az adatok tovább pontosíthatják a német egyetemek vonzásáról kialakult képet. A jelenleg feldolgozott adatok szerint Németországon belül a legtöbben (166 fő) a berlini egyetemi tanulmányok után iratkoztak be újabb német egyetemre. 138-an jénai, 94-en lipcsei, 74-en hallei tanulmányaikat folytatták másutt. 20 és 50 között van azoknak a száma, akik Tübinga, Göttinga, Heidelberg, München és Marburg egyetemei után még másutt is beiratkoztak. Ez a vándorlás elsősorban még mindig a teológusokat jellemezte, de a század második felében a természettudós jelöltek, vagy a mérnökhallgatók is gyakran fordultak meg 2–3 főiskolán, vagy egyetemen.

Intézménytípusok tekintetében a tudományegyetemek vonzása messze kimagasló, hiszen ide iratkozott be a hallgatók 66%-a. Nem jelentéktelen a műegyetemek, műszaki főiskolák vonzereje sem, ami a teljes korszakban 22%, de ha tekintetbe vesszük, hogy gyakorlatilag 1848-tól játszanak szerepet a peregrinációban, akkor jelentőségük még nagyobb, a század második felében kb. 27% és az első világháború előtt még tovább is nő. A művészeti, kereskedelmi és mezőgazdasági főiskolák a teljes időszakot tekintve a magyarországi hallgatók 3–5%-át fogadták. E területeken a hazai felsőoktatás intézményhálózata még nem érte el az egyetemi rangot, így ez is magyarázhatja a relatíve nagy részesedést a németországi egyetemjárásból.

Fakultások, szakmacsoportok

A 12. ábrán az eddig feldolgozott beiratkozások fakultások, illetve tudományszakok szerinti megoszlását ábrázoltam. Ebben az esetben a hiányzó berlini és lipcsei adatok éppen az első világháború előtti években módosíthatják a képet, mégis a fő tendenciák jól rajzolódnak ki. Az eddigi adatok szerint a hallgatók 36,6%-át teszik ki a teológusok, ami a hazai protestantizmus továbbélő hagyományai következtében érthető jelenség. Az erdélyi és szepességi szászok, de a magyarországi evangélikus és református egyház is változatlan aktivitással küldte teológusait német, svájci és holland egyetemekre tanulni, még hozzá meghatározott, mondhatni hagyományos egyetemekre. Tübinga hazai diákjai között 1850 előtt 98%-ban csak teológusok voltak, és ez az arány a teljes korszakban is közel 88%, így a württembergi univerzitás áll százalékosan az első helyen a protestáns egyházi peregrináció célintézményei között. Jénába abszolút számban jóval többen (1249-en) mentek teológiát tanulni és ott az arányuk 86,5%. Fontos képzési központ még Erlangen, Marburg, Halle és Göttinga, mindegyikben 60% fölött van a teológusok aránya. A század második felében éppen a nagy egyetemeken szorul vissza a teológusképzés. Már Göttingában is az 1850 előtti 75%-ról 61%-ra, Berlinben pedig a korábbi 74%-ról már 1887-ig is 42%-ra. A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai szerint 1881 és 1914 között már csak 20% a

német tudományegyetemek hazai diákjai között a teológusok aránya. Az arányok olyan változása azonban nem a teológusok számának csökkenéséből, hanem a peregrináció strukturális átalakulásából, a más szakok iránti érdeklődés nagyarányú emelkedéséből következett.

Második helyen a műszaki értelmiség, a mérnökhallgatók állnak a német és svájci egyetemjárásán belül az eddig ismert 2177 beiratkozóval, ami 19,2%-ot jelent. Az adat annyiban korrekcióra szorul, hogy a 522 kémiai tudományokat hallgató döntő többsége a műegyetemeken tanult vegyész, természettudós, tehát a mérnöki tudományokba is számíthatók. Ebben az esetben arányuk már 23,8%, az utolsó korszakban pedig ennél jóval magasabb. A mérnöki tudományokon belül a gépészek vezetnek, de igen fontos az építészet és a vegyészet, amely utóbbi 1890 után az elektrotechnikával együtt a magyar mérnökhallgatók érdeklődésének előtérébe kerül mind Berlinben és Münchenben, mind pedig a nagy hírű karlsruhei politechnikumban.

A harmadik helyen álló bölcsészek aránya az eddigi adatbázisban 9%. Ez az adat azonban több egyetemenél és főleg a 19. század utolsó harmadáig elég bizonytalan, hiszen a nyilvántartások sokszor nem különböztetik meg, hogy valaki a filozófiai fakultáson belül humán, vagy természettudományt pl. matematikát, fizikát tanult-e. Az 1880-as évektől kezdve ez egyre pontosabban nyomon követhető, így bizonyos, hogy a ma ismert bölcsész-hallgatók döntő többsége humán tudományokat, filozófiát, filológiát vagy éppen orientálisztikát tanult német és svájci egyetemeken. A bölcsészek fogadásában egyértelműen Berlin áll az első helyen, de Genfben és Münchenben is 30%, illetve 25% az arányuk. Heidelbergben és Lipcsében kb. 20%-ban vannak képviselve. Összességében megállapítható, hogy ezeket a tudományokat a hazai diákok a leghíresebb egyetemeken tanulják.

Meglepően magas aránnyal, 7,2%-kal képviseltetik magukat a hallgatók körében az agrártudományok. A század második felében már igen sokan hazai alapképzésüket egészítik ki Németországban, és nem kevesen már megszerzett diplomájuk birtokában mai szóval posztgraduális tanulmányokat folytatnak elsősorban Hohenheim akadémiáján, másodsorban a Hallei Egyetemen. Figyelemre méltó, hogy a szász-országi Tharandt főiskoláján a magyar nagybirtokos arisztokrácia legnevesebb családjaiból találunk hallgatókat, akik inkább ide iratkoznak be, mint valamely hazai gazdasági akadémiára. A fentiekén kívül az első világháború előtt igen sokan tanultak még agrártudományokat a Berlini Mezőgazdasági Főiskolán, és néhányan a breslaui, lipcsei, jénai és müncheni egyetemen.

A jog- és államtudományokat a diákok 6,7%-a választotta. A három legfontosabb egyetem a jogászképzés szempontjából München, Heidelberg és Berlin. Nem ritka, hogy a magyar politikai elit családjaiból egy-egy szemesztert a három egyetem közül legalább kettőben eltöltenek, de diplomát már itthon Budapesten, vagy Kolozsváron szereznek. Érdekes, hogy a század

végén népszerűvé váló Genfi Egyetem hazai hallgatói között is több mint 32% a jogász. Lipcsében is 20%-kal képviseltetik magukat.

A természettudományok hallgatói közé azokat számítottuk, akik a tudományegyetemen matematikát, fizikát, kémiát vagy éppen botanikát, s csillagászatot tanultak. Mint jeleztem, itt vannak a vegyészek is, különös tekintettel arra, hogy sokan a kémiát műegyetemen és tudományegyetemen egyaránt tanulták. Együttes arányuk így 7,4%, de ennél bizonyosan több, mert esetenként szakválasztásuk az anyakönyvekben nem volt pontosan jeölve.

A németországi peregrinációban relatíve legkisebb jelentőségű az orvostudományok szerepe. Ennek nemcsak a fejlett hazai orvosképzés az oka, hanem főleg Bécs vonzóereje. A bécsi orvosi kar német nyelven olyan nagy hatást gyakorolt, a magyar orvostanhallgatókra, hogy azzal a német fakultások kevéssé tudtak konkurálni. 4,8 %-os képviseletük a teljes adatbázisban sem fog valószínűleg különösebben növekedni. Az orvosok, ha eljutottak Németországba és Svájcba, München, Heidelberg, Berlin, Genf és Zürich egyetemein iratkoztak be.

A művészképzés területén a német és francia iskola hatott a hazai képzőművészekre. Egyelőre csak a müncheni adatokat ismerjük, és itt figyelemre méltó, hogy a félezer beiratkozó mellett, még legalább 200 főről tudjuk, hogy Münchenben tanult, de ez az anyakönyvekből nem igazolható. E területen tehát csak számos forrás összevetéséből lehet majd az egyes akadémiai központok vonzóerejét megállapítani. Ez azonban túlmutat a jelen dolgozat keretein. Eddigi adataink szerint a hallgatók 4,5%-a tanult képzőművészeti akadémiákon.

Végezetül a közgazdászok, vagy kereskedők csoportjáról kell szót ejtenünk, akik itthon 1918 előtt nem részesülhettek egyetemi képzésben ezért sokan 1–2 szemesztert eltöltöttek a századforduló körül alakult kereskedelmi főiskolákon. Meglepő, hogy Lipcsében, már az alapítás után milyen sok hazai diák jelentkezik, de azonnal ott találjuk őket Berlinben is, vagy a sokkal provinciálisabb mannheimi tanintézetben. Ha valamennyi forrás feldolgozható lesz, arányuk valószínűleg még növekedni fog, jelenlegi képviseletük 4,4%.

Társadalmi rétegződés, felekezetek

A németországi és svájci egyetemekre járó hazai hallgatók társadalmi rétegződéséről, szociológiai összetételéről az adatokból tudunk következtetéseket levonni, amelyeket a beiratkozásnál közöltek apjuk, vagy gyámjuk foglalkozásáról. Ez az adat sajnos nem minden intézmény esetében áll rendelkezésre, jelenleg kb. a diákok egyharmadánál ismert a szülő foglalkozása. Ez azonban a legkülönbözőbb intézménytípusból származik, így jó mintavételnek számít és nagyjából a valóságos helyzetet tükrözi. A **13. ábrán** mutattam be a társadalmi rétegződés százalékos arányait. Mivel a korábbiak-

ban már említettük a protestáns teológusok nagy számát, nem meglepő, hogy a legnagyobb csoportot, 18,53%-kal azok a diákok alkotják, akiknek apja is egyházi pályán dolgozik. Az erdélyi százszok között lelkészi dinasztiák alakultak ki, és egyes famíliák nemzedékek során át küldték gyermekeiket sokszor ugyanarra a német egyetemre. A csoport többségét protestáns erdélyi teológusok alkotják, de román görögkeleti, vagy görög katolikus lelkészek gyermekei is itt vannak, és ide soroltuk a rabbi családból származó zsidó hallgatókat. Nemesi családból, vagy földbirtokosként jelzett familiából származik a hallgatók 12,12%-a. A nemesek aránya azonban ennél feltétlenül nagyobb, hiszen a szülői adatot nem tartalmazó beiratkozóknál is sokszor ott van a nemesi származásra való utalás.

Sorrendben harmadik helyen állnak az értelmiségi családból származó hallgatók. Ezt a 10,75%-ot a tanítói, tanári, ügyvédi és más értelmiségi pályán dolgozók gyermekei alkotják, és körülbelül ugyanannyian vannak, mint az iparosok, kézművesek, építőmesterek fiai a maguk 10,51%-ával. A kereskedőcsaládból származók is hasonló nagyságrendet tesznek ki, köztük többségben vannak a zsidó felekezethez tartozó hallgatók. Egy csoportba vontuk össze a városi polgárként, gyárosként, vállalkozóként, háztulajdonosként, magánzóként megnevezett polgári réteget, ezek aránya az egyes korszakokban egyre nő, összességében azonban csak a 8,62%-ot éri el. Az alacsonyabb rangú közhivatalnokok, állami alkalmazottak csoportjába a diákok családjainak közel 7% tartozott, ugyanakkor viszonylag magas a főhivatalnoknak nevezett réteg képviselte (3,26%). Ebbe a csoportba pl. az országgyűlési képviselők, a megyei főtisztségviselők, királyi tanácsosok gyermekeit soroltuk. A magas képviselő mutatja, hogy a legfőbb politikai elit fontosnak tartotta, hogy fiai legalább rövid németországi részképzésben részesüljenek. Szintén kissé bizonytalan összetételű az önálló gazdálkodókból, mezőgazdasági haszonbérlokból kialakított csoport, amelynek 6%-os a képviselte, míg paraszti és földműves családból a hallgatók 3,7%-a származik. A hazai orvostársadalom alig több mint 3%-kal képviselteti magát, és érthetően alacsony a műszaki értelmiség aránya (2,15%), hiszen éppen arról a korról van szó, amikor az elsőgenerációs mérnökök sora kerül be a magyar iparba és az egyetemekre is.

Összességében már most jól érzékelhető, hogy a 19. század elején még viszonylag egyoldalú és egy szűk társadalmi rétegre korlátozódó németországi, svájci és hollandiai peregrináció az első világháborúig egyre szélesebb rétegekre terjedt ki, és gyorsuló ütemben differenciálódott úgy, hogy abban a korszak vége felé már a magyar társadalom valamennyi számottevő rétege képviseltette magát. Ugyanakkor a képviselő nem volt és nem is lehetett arányos, hanem az anyagi teherbíró-képesség függvényében változott.

A németországi, svájci és hollandiai peregrinusok felekezeti megoszlásáról szintén csak hiányos adatok állnak rendelkezésünkre. Az egyes német egyetemeken eltérő volt az anyakönyvezés gyakorlata, így pl. Lipcsében,

Bonnban és Heidelbergben feltüntették a hallgatók vallási hovatartozását, Berlinben azonban nem. A Münchener Egyetem eredeti anyakönyvei elpusztultak, a másodlagos forrásokban nincs vallásra vonatkozó adat. Érdekes, hogy a német műszaki főiskolákon viszont szinte mindenütt feltüntették a felekezeti hovatartozást. 15 olyan intézményünk van, ahol többé-kevésbé hiánytalanul megvannak a felekezeti adatok. A kb. 30%-os merítés elég reális kép kialakítására nyújt lehetőséget.

A korábbiak alapján világos, hogy az erdélyi, felvidéki és más magyarországi teológus hallgatókból adódóan az evangélikusok aránya legnagyobb, 45%-os. Természetesen a teológián kívül más fakultásokon is nagy a képviselőjük. Hazai arányánál jóval kisebb a római katolikusok képviselője 18%-kal és ugyanez mondható el a reformátusok 7%-áról. A katolikusok elsősorban az örökös tartományok egyetemeire, főleg Bécsbe iratkoztak be a korábbi évszázadokban és ez a hagyomány nyilván erősen élt még korszakunkban is. A reformátusok megtartották korábbi kapcsolataikat, így Hollandiába csak ők küldtek teológusokat, de ott voltak több hagyományos német egyetemen, így Halléban és Lipcsében is. A kis számú görögkeleti és görög katolikus hallgató főleg a magyarországi szerbek és románok köréből került ki. A századforduló körül már egyre többször szerepel a vallás megjelölésnél a "*confessionslos*", vagy a "*freiwillig*" kifejezés. Számarányában a felekezetek közül 23–25%-kal második a magyarországi zsidóság.

Az összesített adatoknál többet árul el, ha az egyes tanintézetek felekezeti összetételét külön-külön és azon belül is korszakonként vizsgáljuk. Példaként két közepes méretű intézményt a Heidelbergi Egyetemet és a Karlsruhei Műegyetemet választottuk, amelyek igen népszerűek és elismertek voltak Magyarországon. Heidelbergben, ahol a teológusok a hallgatók egynegyedét tették ki, a beiratkozók 37%-a evangélikus és 22%-a református. Az unitáriusok 1,57%-kal vannak képviselve. A protestánsok így együttesen tehát kb. 60%-ot tesznek ki, de nagy részük már nem teológus. Ugyanakkor időben előrehaladva, az evangélikusok képviselője csökken, 1867 és 1890 között 67 fő, 1890 és 1919 között már csak 65 fő, miközben a létszám erősen növekszik. A katolikusok aránya Heidelbergben 15,74% és itt is visszaesés mutatkozik az utolsó szakaszban (43 főről, 32 főre). A hazai zsidóság 101 fővel 20%-kal képviselteti magát a Neckar partján fekvő egyetemi városban. Ellentétben a többiekkel azonban aránya határozottan növekszik. Az abszolútizmus korában mindössze 4 fő iratkozik be. 1867-től 90-ig 45 fő, majd onnan az első világháborúig újabb 50 fő. Görög-keletinek 8 fő, felekezet nélkülinek pedig 3 fő nevezi magát az egész korszakban.

Karlsruhéban az előbbivel ellentétben a két legnagyobb és pontosan azonos nagyságú felekezet a római katolikus és a zsidó. Mindkettő 84 fővel 30,76%-os aránnyal képviselteti magát. Az egyetlen különbség az időbeli megoszlásban van; míg 1867 előtt a katolikusok vannak többen, majd 1867 és 1890 között a számuk azonos, addig 1890 után a zsidóság képviselője

emelkedik a katolikus fölé. Itt az evangélikusok teszik ki a hallgatók 20%-át, míg a reformátusok és a görögkeletiek között alig van különbség (5,12 ill. 4,39%). Karlsruheban heten nevezik magukat "*confessionslos*"-nak.

A magyarországi zsidóság az 1830-as évek végén, a 40-es évek elején jelentkezett először a német egyetemeken, pl. Lipcsében, vagy Breslauban. Ezek az esetek azonban 1848 előtt elszigeteltek voltak és csupán néhány főre terjedtek ki.

Zsidó hallgatók nagyobb számban a kiegyezés után iratkoztak be német és svájci egyetemekre. Az abszolutizmus korában még csak igen kis számban voltak jelen Berlinben, Lipcsében, Karlsruheban és Heidelbergben, de van egy város amely kiemelt jelentőségű a hazai zsidóság szempontjából. A sziléziai főváros, Breslau egyetemére az első világháború előtt 70 magyar zsidó hallgató iratkozott be és ez az ottani magyarországi születésű diákok 53%-a. Úgy tűnik, mintha a monarchiabeli Prága szerepét venné át egy rövid időre Breslau. Ennek oka természetesen többek között az európai hírnű breslaui rabbiképző is. Főleg az 1850-es 60-as években a Felvidékről és az ország keleti feléből, valószínűleg ortodox zsidó közösségekből mentek Boroszlóba filológiát, zsidó tudományokat tanulni.

Idáig 907 hallgatóról tudjuk, hogy magyarországi zsidó volt, ez az azonos időszak összes hallgatóinak 22,95%-a. Ha a jelenleg ismert 12 377 beiratkozóra vetítjük ezt az arányt, akkor 2840 zsidó hallgató németországi és svájci tanulmányaival számolhatunk. Ez a számítás azonban nem lenne pontos, mert a hazai zsidóság más-más arányban volt jelen a különböző típusú felsőoktatási intézményekben.

Legnagyobb a képviselőjük a századforduló körül megnyílt német kereskedelmi főiskolákon, Lipcsében, Berlinben, és másutt, de ez abszolút számban 250–300 főt tesz csak ki. Rendkívül fontos megjelenésük a német műszaki főiskolákon, pl. a már említett Karlsruheban, ami 1895 után válik különösen nagyarányúvá. Figyelemre méltó, hogy a kor legmodernebb tudományágait, a kémiát és az elektrotechnikát tanulják közülük a legtöbben. A berlini Műegyetemen még nagyobb a magyarországi zsidó származású hallgatók aránya. A 176 fő kereken 40%-ot tesz ki a dualizmus éveiben, s közülük 63-an kémiát, 37-en elektrotechnikát tanulnak. A dualizmus idején már egyértelműen a budapesti zsidóság küldi legnagyobb arányban Németországba tanulni fiait, (pl. Berlinben 40-et a 176-ból) de reprezentálva van az ország minden része.

A korszak zsidó peregrinációjának új eleme a mezőgazdaságtan iránti növekvő érdeklődés. A Hallei Egyetemen tanuló 120 magyar zsidó hallgató 2/3-a ezt tanulja és az 1890-es évekből igen sokan tanulnak közülük a hohenheimi és a berlini mezőgazdasági főiskolán. A tudományegyetemeken a zsidó fiatalok aránya kisebb az eddig említetteknél és itt már intézetenként más-más szakokat frekvenciálnak. A Lipcsei Egyetem eddig ismert 78 magyar

zsidó hallgatója főleg jogot és filozófiát tanult. Az elzászi Straßburgban is relatíve nagy a magyarországi zsidóság reprezentáltsága, a 43 fő a magyarországiak 26,7%-át teszi ki. A most jelölt arányokat figyelembe véve az 1850 és 1919 közötti években legkevesebb 2000 főre becsülöm az első világháború előtt Németországban tanult magyarországi zsidó egyetemi hallgatók számát.

Megállapítható, hogy a zsidóság igen határozottan és célratörően választott élethivatást, és jó fokmérője lett annak, hogy mely tudományterület állt jelentős fejlődés előtt. Nem kötvén évszázados pályaválasztási szokások, gyorsabban és rugalmasabban tudott változtatni és felhasználva nemzetközi kapcsolatait, jól használta ki a külföldi egyetemjárás adta lehetőségeket.

A magyarországi régiók, megyék és városok, mint a peregrinusok kibocsátói, a hazai előképzettség

A gyűjtött adatbázisban a legteljesebb sorozattal a peregrinusok születési helyéről rendelkezünk, hiszen éppen ez a gyűjtés kiindulópontja. Az anyakönyvekben általában a diák által közölt születési hely van beírva, ezek hiányában a nyomtatott hallgatói névsorokban azonban sokszor a hazai lakóhely, amely – nem nagy – százalékban eltér a születési helytől. Viszonylag csekély százalékban, elsősorban a 18–19 század fordulóján még csak a magyarországi, vagy erdélyi származást jelölik az egyetemi források. A származási helyek adatainak pontosabb feltárása érdekében a történeti Magyarország és Erdély területét 99 közigazgatási egységre felbontva vizsgáltuk. Ez a felosztás még az 1876 előtti közigazgatás egységein alapszik, mert ezzel pl. az erdélyi szászok egyetemjárási szokását sokkal jobban lehet nyomon követni, mintha a későbbi vármegyéket vennénk alapul. 19 város adatait külön tartjuk nyilván, hogy a városi lakosság peregrinálási törekvéseit is pontosabban vizsgálhassuk.

	Német, svájci és holland egyetemekre	Habsburg birodalom egyetemein
Erdélyből	29,5%	12,5%
Felvidékről	24%	31,3%
Alföldről	20%	24,2%
Dunántúlról	13,2%	22%
Budapestről	13,3%	10%

A magyarországi főbb régiók, vagy országrészek szempontjából megkülönböztetjük a Felvidéket, amelybe a Duna vonalától északra fekvő, valamint Nógrád, Borsod és Zemplén megyéket is beleértve az ország északkeleti részén található vármegyéket értjük bele, hozzászámítva a Kárpátalját is. Külön egység Erdély és a 19. századi Partium területe. Az Alföldet a Duna vonalától és a Felvidéktől Erdély határáig számítjuk, beleértve a Bácskát és a Bánátot. Végül önálló régió a Dunántúl. A fővárost Pest, Buda és Óbuda formában is külön egységnek vettük. Ezek alapján a nagyrégiók részesedése

a peregrinációban a következő: (Tájékoztatásul közöljük a Habsburg birodalomba irányuló egyetemjárás hasonló adatát a 19. század első feléből.)

Ha a Bácskát és Bánátot magába foglaló Délvidéket külön vesszük, annak a németországi peregrinációból való részesedése 7%, míg ugyanez az adat az örökös tartományok esetében csak 3,5%. A Kárpátalja mindkét esetben csak elhanyagolható mértékben, 0,8%-kal játszik szerepet a külföldi egyetemjárásban. A két adatsor időben csak részben fedí egymást, így összehasonlításra tájékoztató jelleggel alkalmas. A németországi, svájci és hollandiai egyetemekre sokkal több hallgatót küldtek Erdélyből, mint az örökös tartományokba, de ezt az arányt elsősorban a szász teológusok alakítják ki. A többi régió esetében a németországi peregrinusok megoszlása egyenletesebb, mint a Habsburg birodalomban, ahol Bécs tágabb vonzáskörzete (Nyugat-Dunántúl és Nyugati-Felvidék) megbontja a régiók egyensúlyát Erdélyen belül a szászok döntő túlsúllyal rendelkeznek, hiszen a 29,5%-ból a szász székekből, ill. kerületekből származó hallgatók 21,9%-kal részesednek, tehát Erdélyből a peregrinusok több mint 2/3-a a szász etnikumhoz tartozik. A székely székekből jóval kevesebben, a hallgatók 2,2%-a érkezett csak. A Felvidéken belül egyenletesebb az eloszlás, de itt is a Szepes-Gömör-Sáros megyékből származók 6%-ot tesznek ki. Ugyancsak a hazai német kisebbség erőteljesebb németországi kapcsolataira utal a Bácska-Bánát 7%-os részvétele az egyetemjárásban.

Korábban már említettük, hogy a külföldi egyetemjárásban a 19. század folyamán egyre nagyobb arányban vett részt a városi polgárság és a nagyvárosokban élő humán, vagy reál pályákon dolgozó értelmiségi réteg. Ezért vizsgáljuk a magyarországi városok részesedését a peregrinációban. A jelenlegi adatbázisból kigyűjtve a legnagyobb számban diákokat küldő településeket, kiderül, hogy a 20 felsorolt városból került ki a hallgatók 42%-a. Ugyanez az adat a 19. század első felében az örökös tartományok egyeteméin 38%. A teljes adatbázisban várhatóan még növekedni fog a nagyvárosok részesedése, és a német, svájci és holland újkori peregrinációban eléri az 50%-ot. A legfontosabb városok sorrendje a következő a németországi, illetve összehasonlításként a Habsburg birodalmi egyetemjárásban. (Zárójelben az egyetemjárásból való részesedésük százalékban kifejezve, ha mindkettőben előfordulnak).

**Német, svájci és holland
egyetemeken**

**Habsburg birodalom
egyetemein (1789–1850)**

1. Pest, Buda, Óbuda (13,3%) <i>1879</i>	1. Pest, Buda, Óbuda (9,3%)
2. Brassó (4,4%) <i>597</i>	2. Pozsony (7,4%)
3. Nagyszeben (3,9%) <i>492</i>	3. Sopron (2,8%)
4. Segesvár <i>302</i>	4. Nagyszeben (2,1%)
5. Medgyes <i>271</i>	5. Brassó (1,6%)
6. Pozsony (2,2%) <i>266</i>	6. Győr (1,6%)
7. Beszterce <i>201</i>	7. Kismarton
8. Sopron (1,7%) <i>195</i>	8. Nagyszombat
9. Kolozsvár (1,4%) <i>187</i>	9. Temesvár (1,3%)
10. Debrecen <i>137</i>	10. Kolozsvár (1,0%)
11. Temesvár (1,0%) <i>129</i>	11. Kassa (1,0%)
12. Győr (0,9%)	12. Arad (1,0%)
13. Arad (0,8%)	13. Kőszeg
14. Miskolc	14. Selmecebánya
15. Szeged	15. Besztercebánya
16. Szászsebes	16. Komárom
17. Nagyvárad <i>121</i>	17. Pécs
18. Szászrégen	18. Pápa
19. Kassa (0,6%)	19. Lőcse
20. Kecskemét <i>114</i>	20. Ujvidék

Mint látható, 10 város azonos a két felsorolásban, és ezek nagy része egyenlő súllyal is képviselteti magát a különféle peregrinációs irányokban. A németországi egyetemjárás első 10 városába Segesvár, Medgyes és Beszterce teológusai miatt került be, a másik felsorolásban Kismarton és Nagyszombat előkelő helyét Bécs közelsége magyarázza. Mindkét táblázatban magasan vezet Pest-Buda-Óbuda, a későbbi Budapest, és biztos vezető helye Németországban a 20. század elején még csak tovább erősödik. A fővároson kívül az egész "hosszú" 19. században fontos kibocsátó város volt Pozsony, Sopron, valamint az erdélyi Brassó és Nagyszeben, kisebb mértékben a második magyar tudományegyetem székhelye Kolozsvár és a Délvidék szellemi központjává váló Temesvár. E hét városból jön német nyelvterületre a magyarországi hallgatók 28%-a. (A Habsburg birodalomban ez az arány 25,5%). Ha az egyes egyetemeken külön-külön vizsgáljuk a hazai városok képviselését, Pest vezető helye akkor is egyértelmű. Az eddig teljesen feldolgozott intézetek közül mindössze Marburgban, Tübingenben, Jénában és Wittenbergben nem állnak első helyen a Budapestről elszármazott hallgatók. Az első 5 helyen általában a jelzett hét városból jött diákok állnak valamennyi egyetemen és főiskolán.

A hallgatóság több, mint fele azonban nem a nagyvárosokból, hanem kisebb településekről, sokszor eldugott falvakból indult útnak, hogy a távoli

német, vagy holland egyetemen beiratkozzon. Természetesen e kisvárosokat, apró falvakat nem vehetjük egyenként számba, de megyénként összesítve már pontosabb képet kaphatunk arról, milyen körzetekben volt már a városokon kívül is igény, s ugyanakkor anyagi erő a külföldi tanulásra. A megyéket és székeket számba véve a németországi peregrináció gyakoriságában eddig az alábbi sorrend alakult, 1. Medgyes szék, 2. Pest megye, 3. Segesvár szék, 4. Szepes megye, 5. Gömör megye, 6. Bács megye, 7. Nyitra megye, 8. Vas megye, 9. Beszterce vidéke, 10. Bihar megye. A szász székek, ill. kerület előkelő helyét az magyarázza, hogy ezek központi városait is az adott egységhez számítottuk, így itt a városok dominálnak a környező falvak csekély létszáma mellett. Ha ezektől eltekintünk, még Pozsony, Torontál, Nógrád, Veszprém, Békés, Sopron, Borsod, Zemplén és Hont megyéket találjuk az első húsz közigazgatási egység között.

Ha ezt a listát összevetjük a Habsburg birodalmi peregrináció első húsz megyéjével, akkor kiderül, hogy 12 megye azonos a két listában és jól körül tudjuk határolni Erdélyen kívül azt az öt tájat, ahol a nagyvárosokon kívül már a falvakból, mezővárosokból is jelentősnek nevezhető a külföldi egyetemjárás. Az egyik ilyen táj a főváros környéke, Pest-megye, amely összességében több peregrinust indít Németországba, Svájcba és Hollandiába, mint a korábban felsorolt városok legtöbbje. A második fejlett terület a Dunántúl középső részén Veszprém megye. Az ország nyugati határszélén végig Vas, Sopron, Pozsony és Nyitra megyékben szintén igen jelentős a falvakból és kisvárosokból induló peregrináció mindkét irányban. Ennek oka a térség relatív fejlettsége, és az itt élő magyar, német, szlovák, ill. zsidó közösségek fokozott igénye az egyetemi tanulmányok végzésére. A negyedik jellegzetes, diákokat küldő térség az ország északkeleti felében található Szepes, Gömör, Borsod és Zemplén megyék területe. Az itt élő szintén nemzetiségileg és felekezetiileg vegyes lakosságban ugyancsak az átlagosnál nagyobb volt a külföldi egyetemi tanulmányok iránti igény. Végezetül az ország déli részéből, Bács és Torontál megyékből indult még nagyobb számban külföldre a vegyes nemzetiségű falusi, vagy kisvárosi születésű diákság. A németországi peregrinációban jelentős szerepet kapott az Alföld keleti peremén Bihar megye – Nagyváradot most nem is számítva – hiszen pl. Baselban, Erlangenben, Göttingában, Zürichben, sőt a Karlsruhei Műegyetemen is, az onnan származó diákok voltak a legtöbben a nem városi születésűek közül.

Mind a városi, mind a falusi születésű diákság valamely hazai középiskola elvégzése után, esetleg már egyetemi tanulmányait is megkezdve indult külföldi tanulmányútra. A hazai előképzettségre is rendelkezünk adatokkal, bár ezen adatsoraink korántsem teljesek. Előzetesen csak az állapítható meg, hogy a budapesti és kolozsvári egyetemen, valamint a budapesti műegyetemen kívül melyek azok a legfontosabb iskolaközpontok, ahonnan a peregrinusok nyugat felé vették útjukat. Az első helyen itt is legkülönbözőbb budapesti középiskolák állnak, majd őket sorrendben Kolozsvár, Pozsony, Debrecen, Sopron, Marosvásárhely, Nagyszeben, Sáros-patak,

Nagyenyed, Eperjes és Brassó gimnáziumai, líceumai ill. kollégiumai követik. E felsorolás lefedi a történelmi Magyarország legjelentősebb iskolavárosait, így csak alátámasztja ezen intézetek jelentőségét a magyar értelmiség képzésében.

Végezetül nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy tudunk-e valamit mondani a peregrinusok nemzetiségi összetételéről. LUKINICH Imre 1927-ben írt dolgozatában úgy nyilatkozott, hogy *"a XIX. század elején feléledt nemzetiségi törekvések ... cezurát jelentenek Magyarország és a külföld viszonyában"*. Lukinich úgy vélte, hogy a magyar tannyelv bevezetése, és a hazai, elsősorban pesti felsőoktatás kifejlesztése óhatatlanul hozzájárult a magyarság kulturális és politikai elszigeteléséhez és ahhoz vezetett, hogy a külföldi egyetemeket rendszeresen csak a nemzetiségek tagjai, elsősorban teológusok látogatták. Be kell vallanunk, hogy a peregrinusok etnikai összetételéről legjobb esetben is csak becslésekkel szolgálhatnánk, azt pedig helytelennek tartjuk, hogy akár a születési helyből kiindulva, akár vallásából következtést levonva, vagy nevének írásmódja alapján bárkit egy adott nemzetiséghez soroljunk. Természetesen könnyű az erdélyi szászokat, esetleg bizonyos adatok alapján a bácskai és bánáti szerbeket, vagy esetenként az erdélyi és bánáti románokat beazonosítani, de a peregrinusok döntő többségénél ez nem lehetséges. A német, svájci és holland egyetemi levéltári források nemzetiségi adatot nem tartalmaznak, így nincs is alapunk arra, hogy ilyen megkülönböztetést tegyünk. A teljes adatbázis feldolgozása után bizonyos számításokat végezhetünk, ezt most még korai lenne megtenni. Az eddigi adatokból is látszik azonban, hogy Lukinich sommás megállapítását nem fogadhatjuk el. Az evangélikus teológusokra vonatkozóan még igaz, hogy peregrinációjukban főleg német és szlovák lelkészek vettek részt, és az is igaz, hogy a kiegészítés körül visszaszorult a magyar nemzetiségű hallgatók külföldi egyetemjárása. Az 1880-as, 90-es évek fordulatáról azonban adatok hiányában Lukinich még nem tudhatott. Az ekkor fellendülő és szerkezetében a modern kor igényéhez igazodó peregrinációban egyre inkább részt vett az ország magyar nemzetiségű lakossága, amit a régiók vizsgálata is jól mutatott. Nem csekély szerepet kapott az asszimilálódó városi németiség és zsidóság, és így a századforduló körül nemzetiségi szempontból is kiegyenlítődés következett be a németországi, svájci és hollandiai peregrinációban.

A külföldi egyetemjárók örökös tartományokbeli összetételét a dualizmus korában külön kell vizsgálni. Ami a peregrinációnak a magyar tudományra gyakorolt megtermékenyítő hatását illeti, azt a külföldön tanult diákok későbbi pályafutásának részletes elemzésével tárhatjuk fel. Ez azonban már a jelen munka folytatásának feladata.

Függelék

Az egyes egyetemeken beiratkozott hallgatók adatainak összegyűjtéséhez alábbi forrásokat használtam, illetve használták kollégáim vagy tanítványaim, akiket az adott egyetemenél megjelölök. (TH = Technische Hochschule, U = Universität)

Német egyetemek és főiskolák:

Berlin-Humboldt (Friedrich Wilhelms) Universität: Archiv der Humboldt Universität zu Berlin (továbbiakban AHUB) Album civium Universitatis Litterariae Berolinensis 1–7. k. 1810–1867. Az 1867 utáni évek kutatása még folyamatban. Az 1867–1887 között és 1902/03-as tanévben beiratkozott hallgatók nevét közli: Vámos Éva: Német-magyar kapcsolatok a kémiában, az élelmiszeriparban és a vegyiparban Bp. 1995. 143–149.o.

TH. Berlin – Charlottenburg: Referat für Studienangelegenheiten der TU, Berlin, Studierende der TH Berlin 1–7.k. 1868–1919.

Landwirtschaftliche Hochschule Berlin: AHUB. Album der Studierenden der Königlichen Landwirtschaftlichen Hochschule zu Berlin 1–2 k. 1886–1919.

Handelshochschule Berlin – Zsidi Vilmos gyűjtése: AHUB. Handelshochschule Berlin Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden 1906–1919.

Bonn-Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität: Archiv der R.F.W.U. Immatrikulationsbuch 1–18. k. 1818–1919. Album Academiae Borussiae Rhenanae

TH Braunschweig: Die Matrikel des Collegium Carolinum und der Technischen Hochschule Carolo-Wilhelmina zu Braunschweig 1745–1900. (Bearb. Peter Düsterdieck)

Hildesheim 1983. Az 1900–1919 közötti évek adatai kutatás alatt.

Breslau (Wroclaw) Universität: Archivum Uniwersytetu Wroclawskiego F448–484. Allgemeines Studenten Register Abgegangene Studenten. 1825–1892., F 79–80. Personal Bestand der Koeniglichen (der Schlesischen Friedrich Wilhelms) Universitaet zu Breslau 1830–1919., F 434–438. Album der mit dem Zeugnis der Reife in der Philosophischen Fakultæt inscribirten Studierenden 1811–1919. M 144–145. Allgemeines Studenten Register Medizinische Fakultæt Abgegangene Studenten 1847–1858.

TH Breslau: Archivum Uniwersytetu Wroclawskiego. TH 149 Matrikelbuch Technische Königliche Hochschule Breslau 1910–1919.

TH Darmstadt: Archiv der TH Darmstadt-Personal Verzeichnis der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule zu Darmstadt 1896–1916. + Diplomakten az egyes hallgatókról.

TH Dresden: Archiv Technische Universität Dresden (továbbiakban ATUD) – Studentenkartein 1828–1919 + Studentenakten az egyes hallgatókról.

Forstakademie Tharandt-Dresden: ATUD E-Forstakademie Tharandt 105. Inskriptionsbücher der anzunehmenden Studierenden 1–3. k. 1858–1919.

Akademie der bildenden Künste Dresden: Hochschularchiv – Schülerlisten-Kanzlei der K. Kunstakademie Dresden 1–4. k. 1789–1919. (Névsor ill. cédulakatalógus) 011/1314–1318. sz. 1894–1916.

Erlangen-Friedrich Alexander Universität: Register zur Matrikel der Universität Erlangen 1743–1843 (bearb: Karl Wagner) München und Leipzig 1918. 1843 után Berzeviczy Klára gyűjtése: Personalstand nebst Verzeichnis der Studierenden der K. Bayer. Friedrich Alexander Universität 1844–1919.

Frankfurt am Oder Universität: Aeltere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt am Oder (Hrsg: Ernst Friedlaender) II. k. Leipzig 1888 1789–1811.

Bergakademie-Freiberg: Walter Schellkas – Karl Fritz Zillmann: Ungarische Studierende an der Bergakademie Freiberg bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts = Arbeiten aus dem Bibliotheken der Bergakademie Freiberg und der TU Miskolc. Freiberg/Miskolc 1977 125–149. o.

Freiburg in Breisgau Albert Ludwigs Universität: Die Matrikel der Universität Freiburg im Breisgau 2. k. 1656–1806. (Bearb und hrsg: Hermann Mayer – Friedrich Schaub) Freiburg 1955. 5–6. k. 1806–1870 (Hrsg: Thomas Adolph) Freiburg 1991. Verzeichnis der Behörden, Lehrer, Anstalten, Beamten und Studierenden der Badischen Universität Freiburg 1871–1919.

Gießen-Justus Liebig Universität: Die Matrikel der Universität Giessen II. 1708–1807 (Bearb: Otfried Praetorius und Friedrich Knöpp) Neustadt an der Aisch 1957. Franz Kössler: Verzeichnis der Doktorpromotionen an der Universität Giessen von 1801–1884. Giessen 1970.

1850-től Tar Attila gyűjtése: Franz Kössler: Register zu den Matrikeln und Inscriptionsbüchern der U. Giessen. 1807–1850. Giessen 1976., Uö 1851–1900., Personal-Bestand der Großherzoglich Hessischen Ludwigs Universität zu Giessen 1850–1919. Universitätsarchiv Giessen-Matrikeln der Großherzoglich Hessischen Ludwigs Universität zu Giessen 1–7. k.

Göttingen-Georg August Universität: Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1. k. 1734–1837 (Hrsg: Götz von Selle) Hildesheim/Leipzig 1937., 2 k. 1837–1900 (Hrsg: Wilhelm Ebel) Hildesheim 1974. A magyarok névsorát 1831-ig kiadta: Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei Bp 1955. 189–204. o. 1877-től Tar Attila gyűjtése. Universitätsarchiv Göttingen: Matricula Studiosorum in Academia Georgia Augusta 1899–1919., Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der Königl. Georg August-Universität zu Göttingen 1900–1919.

Halle-Martin Luther Universität: Tóth Lajos: Magyarországi tanulók a hallei egyetemen az alapítástól 1934 nyári szemeszteréig. Kézirat a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára (KT. 4041)

TH Hannover: Die Matrikel der Höheren Gewerbschule, der Polytechnischen Schule und der Technischen Hochschule zu Hannover (Bearb: Herbert Mundhenke) 1–2. k. 1831–1911. Hannover 1988–1991.

Heidelberg-Ruprecht-Karls Universität: Die Matrikel der Universität Heidelberg (Bearb: Gustav Toepke-Paul Hintzelmann) 4–6. k. 1704–1870. A későbbiek: Universitätsarchiv Heidelberg A-702/11–15/Nr 15–19. Matrikel der Universität Heidelberg 1871–1919., A 708/4. Verzeichnis der Erlaubnisscheine für Personenreisenden Alters 1910–1918. Vendéghallgatók névsora.

Hohenheim Universität: Die Angehörigen der K. württembergischen Akademie Hohenheim während des 75 jährigen Bestehens derselben von 1818 bis 1893. Plieningen 1893. 163. o. Az ott tanult magyarokról még anonym összeállítás: Ungarn in Hohenheim 1818–1907. 8. o. = Württembergische Landesbibliothek Stuttgart. Wirt. Gesch. oct. K. 3545. Ungarn, Lásd még: Fehér György: A hohenheimi mezőgazdasági akadémia magyar hallgatói 1818–1893. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985. 537–567. o. A későbbi korszakra: Univ.Archiv Hohenheim. Bestand 8. Studentenmatrikeln. 1893–1919. Studenten der Akademie (Bearb. U. Fellmeth) 1892–1945. Hohenheim 1991. (Kézirat)., Conduite Liste der Candidaten 1843–1850.

Jena-Friedrich Schiller Universität: Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558–1882. Bp. 1890. A folytatás: Karl-Heinz Jügelt: Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882–1918. = Wissenschaftlichen Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena Jahrgang 7. 1957/58. Gesellschafts-und Sprachwissenschaftliche Reihe Heft 2/3. 279–292. o.

TH. Karlsruhe-Universität Fridericiana: Generallandesarchiv Karlsruhe: 448. TH Karlsruhe Jahresberichte No. 1454 Bauschule 1848/49. No. 1020. III. Math. Classe 1848/49. No. 1627, 1796. Ingenieurschule 1849/50, No. 1628. 1850/51, továbbá No. 1606-2617. Einschreibebücher der Studierenden der Gr. polytech. Schule Carlsruhe. 1852-1900. A későbbi időszakra. Univ. Archiv Karlsruhe. Einschreibebücher des Studienjahres 1900-1919.

Kiel-Christian Albrechts Universität: Das Album der Christian-Albrechts Universität zu Kiel 1665-1865 (Hrsg: Franz Gundlach) Kiel 1915.

Königsberg-Albertus Universität: Die Matrikel der Albertus Universität zu Königsberg 2. k. 1657-1829. (Hrsg: Georg Erler) Leipzig 1911/12. A korszakra 610-772. o. A későbbiekre: Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der K. Albertus Universität zu Königsberg in Preussen. 1830-1919.

Leipzig Universität: Univ. Archiv Leipzig. Rektor Matrikeln - Immatrikulationen M 11 - M 68 1780-1919. Az 1895 utáni évek kutatása még folyamatban. Az adatok egy részét hiányosan kiadta: Th. Fabini und Fr. Teutsch: Die Studirenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig 1409-1872. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1872. 387-416. o., Personal-Verzeichnis der Universität Leipzig 1831-1919.

Handelshochschule Leipzig: Zsidi Vilmos gyűjtése - Jahresbericht der Handelshochschule zu Leipzig 1899-1919.

Handelshochschule Mannheim: Univ. Archiv Mannheim. Studentische Angelegenheiten A2/20. 1907-1910., A3/1. 1910-1913., Verzeichnis der immatrikulierten Studierenden Mannheim 1913-1919.

Marburg-Philipps Universität: Nagy Jukunda: Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571-1914. Darmstadt/Marburg 1974. A korszakra 265-288. o.

München-Ludwig Maximilians Universität: Die Matrikel der Ludwig-Maximilians Universität Ingolstadt-Landshut-München Teil I. Ingolstadt 3 k. 2. rész 1750-1800. (Hrsg: Laetitia Böhm) München 1979., Teil II. Landshut 1800-1826. (Hrsg: Rainer Albert Müller-Ladislaus Buzás) München 1986. 1826 után Kazimir Edit gyűjtése. Amtliches Verzeichnis des Personals der Ludwig Maximilians Universität zu München 1826-1919.

TH München: Kazimir Edit gyűjtése. Jahresbericht der. kön. Polytechnische Schule 1839-1868., Personalstand der Polytechnischen Schule zu München 1868-1919.

Akademie der bildenden Künste München: Somogyi Miklós: Magyarok a Münchener Képzőművészeti Akadémián 1824-1890. = Művészet 1912. 178-188.o. Részletes névsorral, de levéltári adatok nélkül: László Balogh: Die ungarische Facette der Münchner Schule. Mainburg 1988. 140-176.o. 1890-től Heilauf Zsuzsanna gyűjtése. Sekretariat der Akademie der bildenden Künste. Matrikelbücher I-III. k. 1809-1920.

Rostock Universität: Die Matrikel der Universität Rostock (Hrsg: Rudolph Hofmeister) 5. k. 1789-1831. Rostock 1912.

Straßburg (Strasbourg) Kaiser Wilhelms Universität: Az előzményekre: Die alten Matrikeln der Universität Strassburg 1621 bis 1793 (Bearb: Gustav C. Knod) Strassburg 1897. 1871 utánra: Archives Départementales du Bas-Rhin: AL 103/I-5. Archives de' L. Université. Les Matricules Gesamtmatrikel 1-5. k. 1872-1919. 10-12.k. Auditeurs libre Hospitantes.

TH Stuttgart: Univ. Archiv Stuttgart. Schüler Verzeichnis ab 1829- Übersicht aller Polytechniker von 1829 bis 1879. Kézirat amelyben nem a születési hely, csak a működési hely van megjelölve. Verzeichnis der Studierenden der. K. Technischen Hochschule (1901-től Personal Verzeichnis) Stuttgart 1893-1919., Liste der Studierenden vom Sommersemester 1901. Az eredeti listák 1911-ig maradtak meg. Az 1901 előttiék és az 1911 utániak elpusztultak.

Tübingen-Eberhard Karls Universität: Die Matrikeln der Universität Tübingen 3. k. 1710–1817. (Bearb: Albert Bürk-Wilhelm Wille) Tübingen 1953., 4.k. 1818–1829. (Bearb: Volker Schäfer) Kézirat az egyetemi levéltárban (Tübingen 1970). A későbbi korszakra: Univ. Archiv Tübingen. *Matricula Univ(ersitatis) Tübingen* 5/29–31. 1801–1878., *Verzeichnis der Beamten, Lehrer und Studierenden (1900-tól Personal Verzeichnis) der königlich Württembergischen Universität Tübingen 1852–1919.*

Wittenberg Universität: *Album Academic Vitebergensis. Jüngere Reihe. 4. k. 1710–1812.* (Bearb: Fritz Juntke) Halle 1966. A magyarok névsorát kiadta: Asztalos Mikós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. = Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár XIV. Bp. 1930. 111–174.p.

Würzburg Bayerische Julius Maximilians Universität: Die Matrikel der Universität Würzburg 2. k. 1725–1830. (Hrsg: Sebastian Merkle) München/Leipzig 1922. 1830-tól Berzeviczy Klára gyűjtése: Univ.Archiv Würzburg. *Acta Universitatis Wirceburgensis Personarum Status (Matrikel) 1830–1919., és Personalbestand der königlich bayerischen Julius Maximilians Universität Würzburg 1830–1919.*

Svájci egyetemek

Genf (Geneve) Université: *Le livre du Recteur de l' Académie de Genève 1559–1878. 1–6.k.* Geneve Droz 1959. A későbbi korra Josette Wenger genfi egyetemi levéltáros segítségével: *Université de Genève. Liste des Autorités, Professeurs, Etudiants et Auditeurs 1878–1919.*

Basel Universität: Die Matrikel der Universität Basel 5. k. 1726–1818. (Hrsg: Hans Rindlisbacher) Basel 1980. A továbbiak: Handschriftenabteilung der Universitätsbibliothek Basel. Mscr. AN II. 5.a. *Protomatricula-Rektoratsmatrikel 1729–1865., Mscr. AN. II. 5.b. Academiae Basiliensis Protomatricula 1866–1899. Mscr. AN II. 5c. Universität Basel Matricula 1900–1930.*

Zürich Universität: Ulrich Helfenstein: *Ungarische Studierenden an der Universität Zürich 1840–1885. Kézirat, részlet az egyetem hallgatóiról készülő átfogó forráskiadványból:*

ETH Zürich: *Verzeichniss der Unterrichtsgegenstände welche im Schuljahr...an der eidgenössischen polytechnischen Schule gelehrt werden (1856–1860). Később: Programm der eidgen polytechnischen Schule (1911-től Technischen Hochschule) für das Schuljahr...1860–1919.).*

Holland Egyetemek

Utrecht-Rijksuniversiteit: *Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae 1636–1886. Ultraiecti 1886.* A névsort többen is kiadták: Nagy Elek: A magyarok az "uttrechti egyetemen" 2 1/2 század alatt = *Protestáns Közlöny* 1885. júl 5, 12, 213 és 219–221.o. Eddig ki nem adott rész: *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Utrecht 1905–1916. Az 1886–1904 közötti évek kutatás alatt.*

Groningen-Rijksuniversiteit: Miklós Ödön: A groningeni egyetemen tanult magyarok névsora 1795-ig = *Dunántúli Protestáns Lap* Pápa 1917. 194–197. és 202–207. o.

Leiden-Rijksuniversiteit: A holland egyetemekre alapvető, valamint névsorokat is közlő munka: G. Henk van de Graaf: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795. Kolozsvár 1979. Leydenre is több névsort közöltek már: Fr. Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden = *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde* 1881. 204–226. o. A közlés alapja: *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae 1575–1875. Hagae 1875.*

Franecker-Academia Frisiaca: Album Studiosorum Academiae Franeckerensis (1585–1811, 1816–1844) (Red: Fockema Andreae – Th. J. Meijer) Franecker 1969. A névsort kiadta: Hellebrandt Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok = Történelmi Tár 1886. 599–608, 792–800. o. 1887. 196–208. o., Ladányi Sándor: Ungarische Studenten an der Universität Franecker = It Beaken XLVII (1985) 195–199. o.

Harderwijk-Academia Gebro-Zutphaniensis: Album Studiosorum Academiae Gebro – Zutphanicae 1648–1818. ? 1904. A hallgatókról: Zoványi Jenő: A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói = Irodalomtörténeti Közlemények, 1891. 433–435. o.

Auf neuen Wegen nach Westen ... Traditionen und wichtigste Tendenzen in der neuzeitlichen ungarischen Studentenmigration ins Ausland (1789–1919)

Als um die Wende des 14. zum 15. Jahrhundert die ersten deutschen Universitäten entstanden, an denen sofort auch die ungarischen Studenten wenn auch in geringer Zahl erschienen. So war es sowohl in Heidelberg und Leipzig, als auch in Basel und Erfurt. Infolge der Verbreitung der Reformation wurde die Rolle Deutschlands bei der ungarischen Auslandperegrination immer größer und nach 1517 war eines der traditionellsten Wanderungsziele des ungarischen Studententums Deutschland. Das war nicht bloß ein natürliches Bestreben der deutschsprachigen Bevölkerung in Ungarn (Sachsen, Schwaben usw.), sondern auch die bedeutende ungarische protestantische, evangelische und reformierte Kirche ließ die kirchliche und weltliche Intelligenz gerne an protestantischen Universitäten in der Schweiz, Deutschland und Holland ausbilden.

Diese Studentenwanderung nach Deutschland ist aufgrund der Veröffentlichung der Quellen bis 1789 im wesentlichen bekannt. Nach 1790 änderte sich die Situation. Diese Periode bedeutet eigentlich die Geburt der europäischen Nationen. Die damaligen Politiker- und Wissenschaftlergeneration, die später Führer der Änderungen werden sollte, studierte derzeit an den heimischen und ausländischen Universitäten der Region. Deshalb ist es wichtig, dies Universitätssystem zu untersuchen, das der Erzieher der neuen mitteleuropäischen Intelligenz war. Darüber hinaus müssen wir erwähnen, daß in dieser Zeit neue Gesellschaftsschichten in die Hochschulbildung einbezogen wurden, dadurch änderte sich die frühere Zusammensetzung der Studenten. Es ist auch noch interessant, wie sich die Tendenzen der Studentenmigration änderten. Die Realien und die Fachwissenschaften traten in den Vordergrund und neue Universitätszentren entwickelten sich.

Wir untersuchten die ungarische Auslandstudium nach Deutschland in zwei Teilen. Die erste Periode dauert bis 1867, bis zum österreich-ungarischen Ausgleich, von der wir heute schon alle Daten haben. Dies können wir bezüglich der Zeitspanne von 1867 bis 1918 nicht behaupten. Es war die Periode der Doppelmonarchie, welche wie gesagt die sich am schnellsten entwickelnde Epoche des ungarischen Hochschulwesens war. Zu dieser Zeit kamen sehr viele nach Deutschland aus dem Gebiet des historischen Ungarns, deshalb nimmt die Sammlung der Daten lange Zeit in Anspruch. Trotzdem können manche bestimmte Tendenzen schon jetzt angedeutet werden. Wir wissen bis jetzt von etwa 2200 in Ungarn geborenen und an den deutschen Universitäten studierten Wandernstudenten aus der Zeit der französischen Revolution bis 1848. Die Mehrheit dieser Studenten machten die schon erwähnten protestantischen Theologen aus. Ihr Anteil belief sich an der einzelnen Universitäten in der untersuchten Periode auf 66 bis 98%. Also Tübingen wurde beinahe ausschließlich von Theologen besucht, aber in Heidelberg und Berlin scheinen auch Medizinstudenten in geringer Zahl auf. Mehrere ließen sich an die philologischen Fakultäten inskribieren, unter denen wir schon damals in Göttingen und Berlin die sich mit Naturwissenschaften beschäftigenden Studenten finden. Zwischen den zwei Revolutionen erweckten die Universitäten von Jena und Göttingen das größte Interesse. Das neue Ziel wurde die sich rasch entwickelnde Berliner Universität, an die sich von 1832 immer mehr Hörer inskribieren ließen. Im Vergleich zur geographischen Verteilung der

Studentenmigration der Habsburgermonarchie haben wir hier eine ganz andere Situation. Sowohl in Berlin als auch in Göttingen und Tübingen machten die Studenten aus Transsylvanien etwa die Hälfte der Hörerschaft aus.

Die Neuerscheinungen der ausländischen Studentenmigration zeigen sich im Fall der deutschen Universitäten in der behandelten Perioden kaum. An die landwirtschaftliche Hochschule von Hohenheim ließen sich früh die ersten heimischen Hörer inskribieren. Die sich für die technischen Wissenschaften interessierten ersten ungarischen Studenten ließen sich erst im Sommer 1848 an das Polytechnikum von Karlsruhe inskribieren, ebenso wie die ersten Hörer in Bonn. Nach der Niederschlagung der ungarischen Revolution und des Freiheitskrieges erhöhte sich die ausländische Peregrination sehr stark, aber deren Ziel war damals Wien für die Ungarn, nach Deutschland konnten immer weniger Studenten kommen. Während diesen 17 Jahren wissen wir von etwa 1100 Personen, die sich an deutsche Universitäten inskribieren ließen, also hier zeigten sich die neuen Tendenzen der Peregrination eindeutig.

Frühere wichtige Zentren verlieren ihre Anziehungskraft. Göttingen, Jena, Tübingen, Leipzig, Halle, Marburg wurden in den Hintergrund gedrängt. Das Interesse für Berlin näherte sich schon damals zum früher weit führenden Jena. Was die Fakultäten betrifft, können wir feststellen, daß sich das Interesse für die technischen- und Naturwissenschaften verstärkte, aber die Anzahl der Inskribierten aus Ungarn erhöhte sich sowohl an den juristischen Fakultäten als auch im Bereich der Kunst- und Ingenieurbildung. Zu dieser Zeit nimmt die Anzahl der ungarischen Neuinskribierten in Heidelberg und in München zu. An den deutschen Universitäten erworben aber sehr wenig ungarische Studenten ihr Diplom. Die Hörer kommen im allgemeinen zur graduellen Bildung für ein oder zwei Semester, aber die Theologen verbringen oft je ein Studienjahr an den drei bis vier deutschen Universitäten. Nach 1867 am Anfang der Siebziger- und Achtzigerjahre nimmt die Anzahl der nach Deutschland kommenden ungarischen Studenten ab, das sich damit zu erklären läßt, daß die heimische Entwicklung einen raschen Aufschwung nahm, und dies machte für mehrere das ausländische Studium überflüssig.

Diese Abnahme bezieht sich aber nicht auf jede Institution, so ist in Berlin und München eine Zunahme zu erfahren, und das Interesse stabilisierte sich für Jena und Tübingen. Zwischen 1890 und 1895 ist eine bestimmte Änderung nachweisbar, der eine rasche Erhöhung der Studentenwanderung nach Deutschland folgte. Wir kennen noch nicht alle Angaben, aber es ist zu sehen, daß sich die Anzahl der nach der Jahrhundertwende Inskribierten aus Ungarn vielerorts auf das dreifache erhöhte und wo die Ungarn früher in geringer Zahl waren, auch dorthin kommen sie jährlich zu zehn. Ich halte es für wahrscheinlich, daß sich die Studenten in den zwei Jahrzehnten vor dem ersten Weltkrieg in größer Anzahl inskribieren ließen als vorher ein Jahrhundert hindurch. Es soll bemerkt werden, daß in diesem Fall nicht nur von einer quantitativen sondern auch einer qualitativen Änderung die Rede ist. Immer mehr Diplomierte kommen nach Deutschland, die eine postgraduelle Bildung brauchen, sogar viele von ihnen schließen sich als Assistent der dortigen Forschung und des Unterrichts an. Auch die ersten Studentinnen kommen aus Ungarn und die gewählten Studienfächer zeigen auch ein reiches, farbiges Bild. Die Anzahl der die technischen- und handelswissenschaftlichen Fächer Wählenden erhöht sich. Also zu Beginn des 20. Jahrhunderts bildeten sich die modernen zwischenuniversitätlichen Beziehungen und die neuen Studentenmigrationstendenzen aus, die zwischen dem sich rasch entwickelnden Deutschland und dem sich anschließenden Österreich als eine positive Erscheinung zu betrachten ist.

1. táblázat
A német tudományegyetemek sorrendje az évi beiratkozások, ill. a hallgatói létszámok alapján

1788 új összes	1820 új összes	1830/31 összes	1849/50 összes	1867/68 összes	1890/91 összes	1899/1900 összes
1. Halle 452/1039/	1. Göttingen 810 /1186/	1. Berlin 2175	1. München 1966	1. Berlin 2375	1. Berlin 5306	1. Berlin 6182
2. Göttingen 396/784/	2. Berlin /952/	2. München 1915	2. Berlin 1480	2. München 1249	2. Leipzig 3458	2. München 4049
3. Leipzig 371	3. Leipzig 356	3. Leipzig 1259	3. Leipzig 950	3. Leipzig 1190	3. München 3382	3. Leipzig 3481
4. Jena 354	4. Halle 331 /758/	4. Halle 1184	4. Bonn 878	4. Bonn 944	4. Würzburg 1544	4. Bonn 1840
5. Köln 160	5. Bonn /589/	5. Breslau 1129	5. Breslau 844	5. Breslau 912	5. Halle 1532	5. Breslau 1587
6. Königsberg 154	6. Heidelberg 289 /478/	6. Göttingen 1123	6. Göttingen 789	6. Halle 871	6. Tübingen 1235	6. Halle 1472
7. Würzburg 135	7. Tübingen 255 /725/	7. Heidelberg 887	7. Tübingen 782	7. Göttingen 805	7. Bonn 1217	7. Tübingen 1321
8. Heidelberg 131	8. Ingolstadt 251	8. Bonn 865	8. Halle 657	8. Tübingen 777	8. Breslau 1201	8. Heidelberg 1250
9. Marburg 124/297/	9. Jena 230 /467/	9. Tübingen 823	9. Würzburg 603	9. Würzburg 597	9. Erlangen 1054	9. Freiburg 1235
10. Breslau 120	10. Breslau 229 /584/	10. Würzburg 559	10. Heidelberg 517	10. Heidelberg 536	10. Heidelberg 970	10. Göttingen 1228
11. Wittenberg 115	11. Würzburg 220 /640/	11. Freiburg 590	11. Giessen 430	11. Münster 468	11. Straßburg 947	11. Würzburg 1215
12. Ingolstadt 113	12. Giessen 150	12. Jena 558	12. Erlangen 386	12. Königsberg 446	12. Freiburg 931	12. Straßburg 1105
13. Straßburg 93	13. Marburg 145 /225/	13. Giessen 512	13. Jena 370	13. Greifswald 423	13. Göttingen 895	13. Marburg 999
14. Giessen 87	14. Erlangen 136	14. Königsberg 454	14. Freiburg 351	14. Jena 416	14. Marburg 823	14. Erlangen 974
15. Erlangen 79	15. Freiburg 135 /420/	15. Erlangen 424	15. Münster 328	15. Erlangen 401	15. Greifswald 762	15. Königsberg 809
16. Frankfurt O. 78	16. Kiel 88 /247/	16. Münster 375	16. Königsberg 313	16. Giessen 326	16. Königsberg 672	16. Giessen 802
17. Kiel 76	17. Königsberg 86	17. Marburg 346	17. Marburg 281	17. Freiburg 317	17. Jena 604	17. Kiel 766
18. Helmstedt 72	18. Greifswald 45	18. Kiel 311	18. Greifswald 199	18. Marburg 300	18. Giessen 549	18. Greifswald 744
19. Tübingen 55/243/	19. Rostock 44	19. Greifswald 181	19. Kiel 129	19. Kiel 203	19. Kiel 493	19. Jena 655
20. Rostock 55		20. Rostock 118	20. Rostock 70	20. Rostock 172	20. Münster 381	20. Münster 615
21. Bamberg 47					21. Rostock 371	21. Rostock 464
22. Erfurt 34						
23. Greifswald 34						
24. Altdorf 29						
25. Duisburg 29						
26. Fulda 25						
27. Paderborn 19						
28. Herborn 12						

1910?

2. táblázat
Német egyetemeken tanult magyarországi születésű hallgatók száma az első beiratkozás alapján 1789-1919

<i>Egyetemek</i>	<i>1789-1819</i>	<i>1819-1850</i>	<i>1850-1867</i>	<i>1867-1890</i>	<i>1890-1919</i>	<i>Összesen</i>
1.Berlin	3	273	221	316 *	87 *	897 *
2.Bonn	-	6	11	35	82	134
3.Breslau	-	6	28	31	64	129
4.Frankfurt am Oder	24	-	-	-	-	24
5.Erlangen	74	2	24	41	75	216
6.Freiburg in Br.	4	1	-	3	60	68
7.Giessen	2	4	16	2	47	71
8.Göttingen	304	47	63	48	115	581
9.Halle	29	163	118	259	438	1003
10.Wittenberg	134	-	-	-	-	134
11.Heidelberg	19	9	63	218	201	509
12.Jena	550	168	242	244	333	1537
13.Kiel	2	2	1	*	*	5
14.Königsberg	3	1	-	2	21	28
15.Leipzig	41	72	64	394	147 *	719 *
16.Marburg	69	14	17	38	119	257
17.Ingolstadt-Landshut-München	1	8	30	88	378	505
18.Straßburg	1	-	-	52	108	161
19.Tübingen	92	51	100	105	95	444
20.Würzburg	6	7	-	39	48	100
21.Rostock	-	*	*	*	*	*
22.Greifswald	*	*	*	*	*	*
23.Münster	*	*	*	*	*	*
<i>Összesen</i>	<i>1358</i>	<i>834</i>	<i>998</i>	<i>1915 *</i>	<i>2418 *</i>	<i>7523*</i>

* kutatás alatt, vagy még nem kutatott

3. táblázat
Német műszaki, mezőgazdasági, kereskedelmi és művészeti főiskolákon tanuló magyarországi hallgatók
az első beiratkozás alapján 1789-1919

<i>Főiskolák</i>	<i>1789-1819</i>	<i>1819-1850</i>	<i>1850-1867</i>	<i>1867-1890</i>	<i>1890-1919</i>	<i>Összesen</i>
<i>Műszakiak</i>						
1.Aachen	-	-	-	*	*	*
2.Berlin	-	-	-	39	401	440
3.Braunschweig	-	-	-	2	8 *	10 *
4.Breslau	-	-	-	-	7	7
5.Darmstadt	-	-	-	-	64	64
6.Dresden	-	-	8	37	49	94
7.Hannover	-	-	4	5	30 *	39*
8.Karlsruhe	-	3	61	51	158	273
9.München	-	14	19	443	449	925
10.Stuttgart	-	-	-	12	25	37
11.Freiberg	5	8	3	13	11	40
<i>Mezőgazdaságiak</i>						
1.Berlin	-	-	-	2	139	141
2.Hohenheim	-	27	56	103	84	270
3.Poppelsdorf	-	-	-	*	*	*
4.Tharandt	-	-	21	16	11	48
<i>Kereskedelmiek</i>						
1.Leipzig	-	-	-	-	332	332
2.Berlin	-	-	-	-	150	150
3.Mannheim	-	-	-	-	16	16
<i>Művészeti</i>						
1.Dresden	1	-	-	1	6	8
2.München	-	40	48	173	241	502
<i>Összesen</i>	6	92	220	897 *	2181 *	3396 *

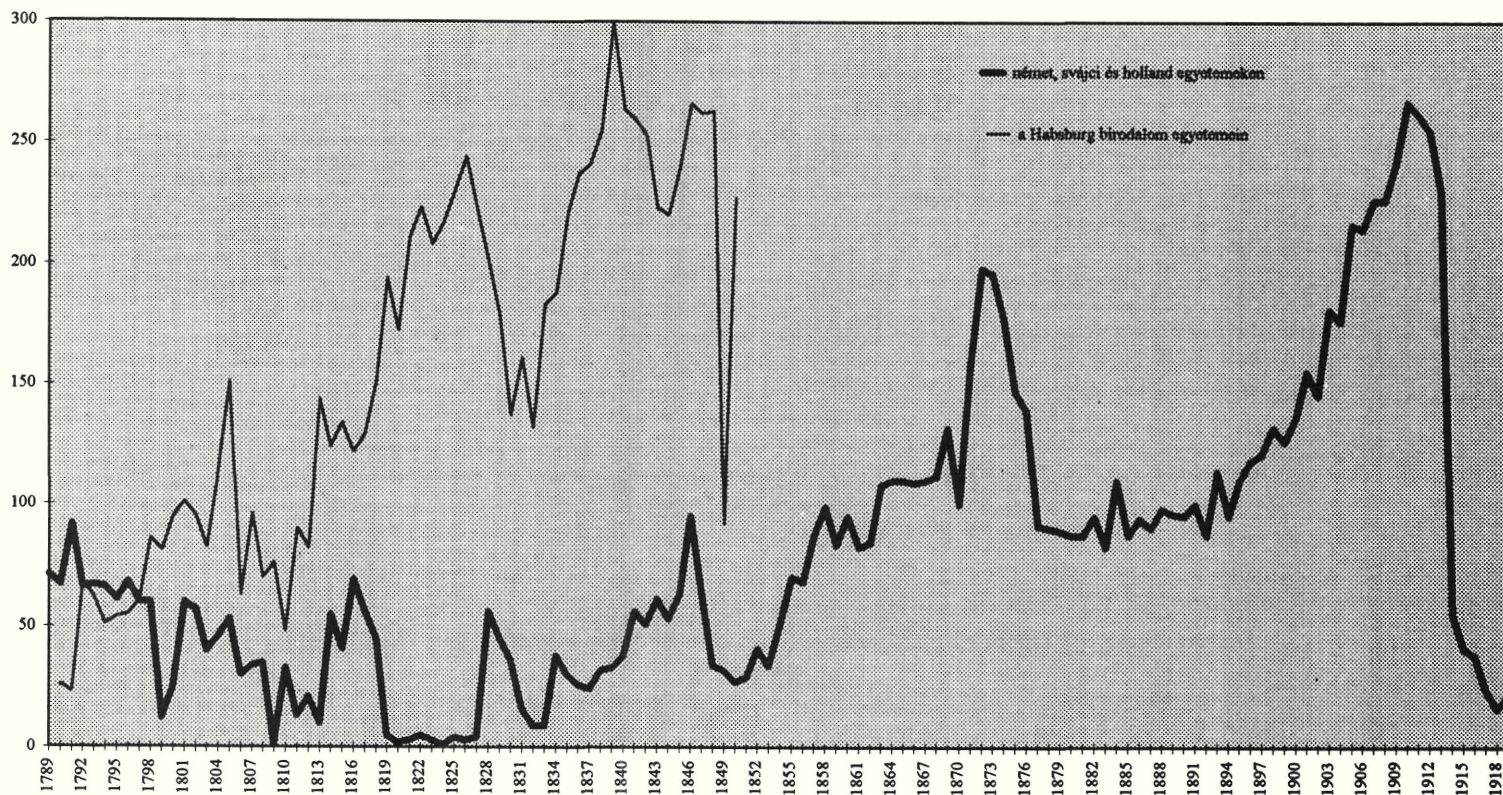
* kutatás alatt, vagy még nem kutatott

4. táblázat
Svájci és holland egyetemeken és főiskolákon tanult magyarországi születésű hallgatók száma
az első beiratkozás alapján 1789-1919

<i>Egyetemek</i>	<i>1789-1819</i>	<i>1819-1850</i>	<i>1850-1867</i>	<i>1867-1890</i>	<i>1890-1919</i>	<i>Összesen</i>
1. Basel	5	2	26	51	90	174
2. Bern	-	*	*	*	*	*
3. Genf	6	-	6	24	181	217
4. Zürich	-	1	35	72*	*	108*
5. Zürich E. T. H.	-	-	87	412	313	812
1. Utrecht	37	6	24	55*	12	134*
2. Leiden	6	-	-	1*	*	7*
3. Franeker	4	-	-	-	-	4
4. Harderwijk	1	-	-	-	-	1
5. Groningen	1	*	*	*	*	1
Összesen	60	9	178*	615*	596*	1458*

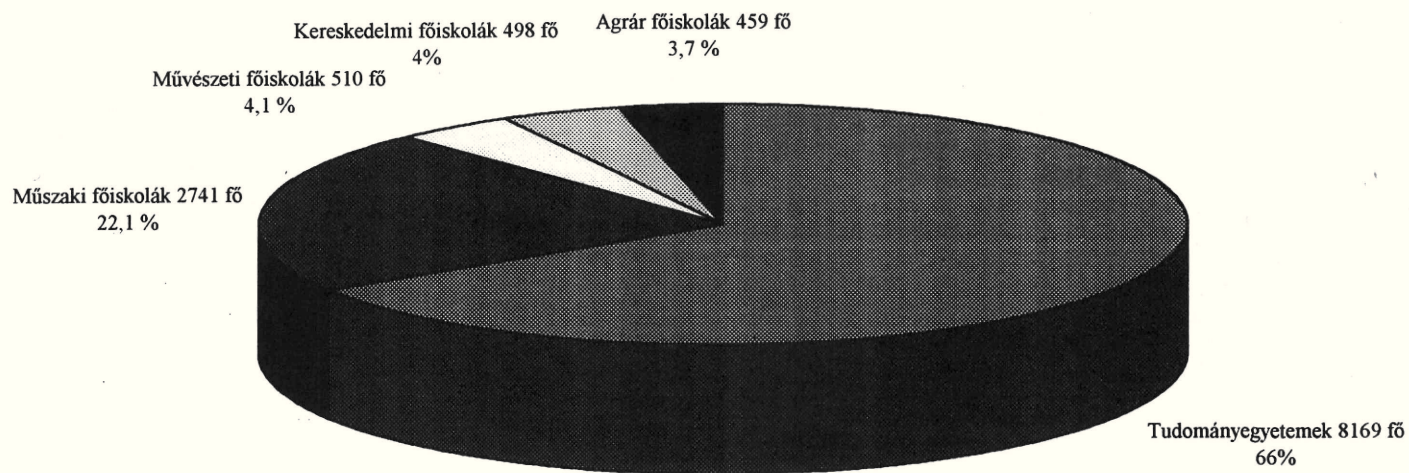
* kutatás alatt, vagy még nem kutatott

5. ábra
A magyarországi születésű hallgatók számának alakulása
az első beiratkozás alapján 1789-1919

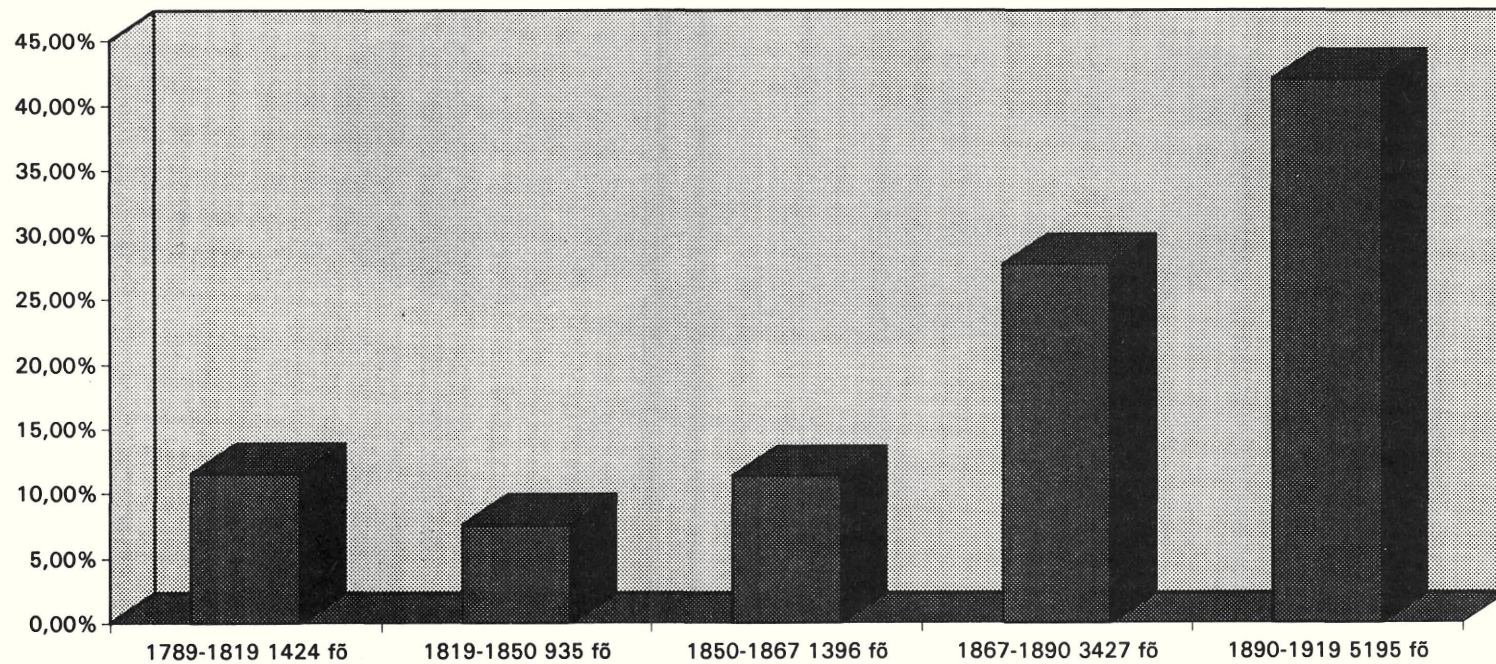

*A berlini és lipcsei egyetem, és a zürichi műegyetem 1867 utáni adatai nélkül

6. ábra
Német, svájci és holland egyetemeken beiratkozott magyarországi hallgatók intézménytípusonként
 / A berlini és lipcsei egyetem 1890 utáni adatai nélkül /

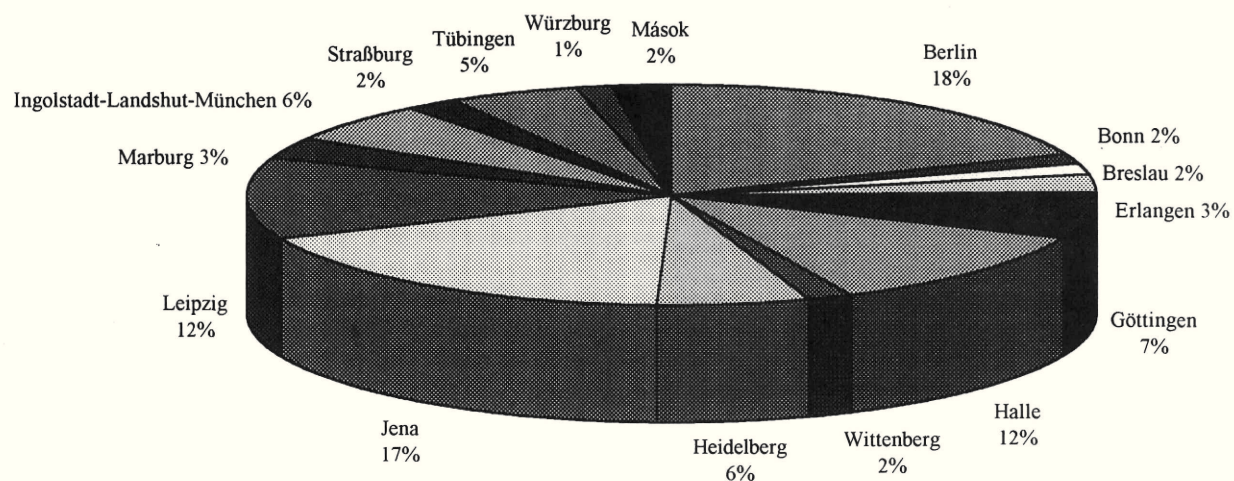

7. ábra
Német, svájci és holland egyetemeken beiratkozott magyarországi hallgatók korszakoként*

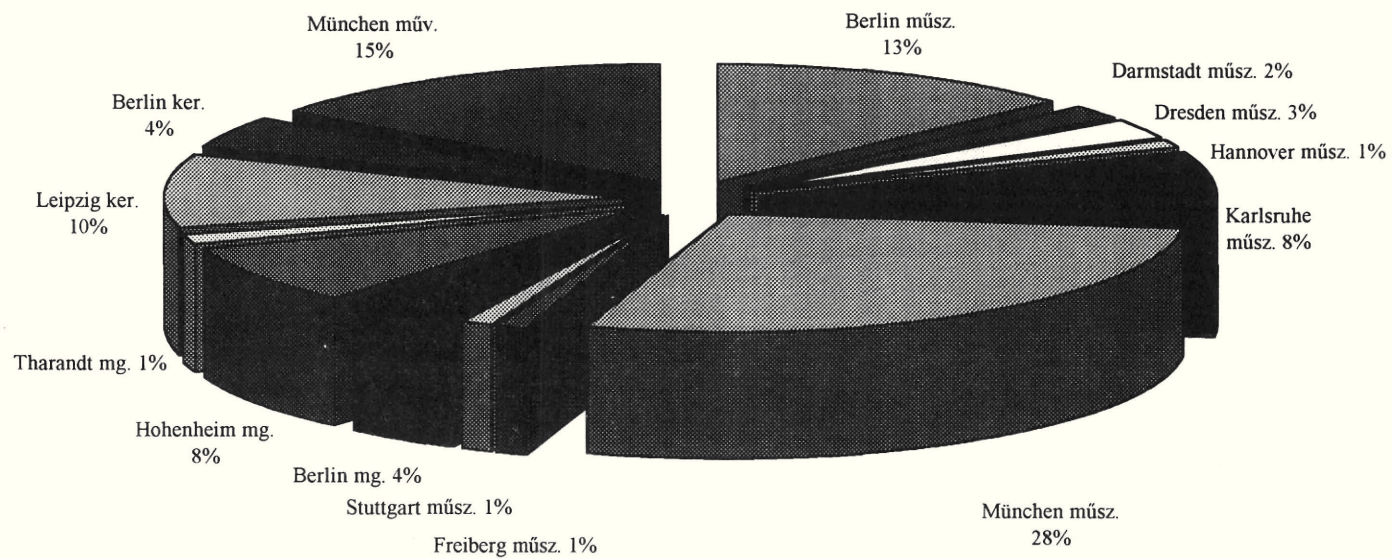

* A berlini és lipcsei egyetem 1890 utáni adatai nélkül

8. ábra
A jelentősebb német egyetemeken tanult magyarországi születésű hallgatók száma 1789-1919*
/*A berlini és a lipcsei egyetem becsült adattal/

9. ábra
Német műszaki, mezőgazdasági, kereskedelmi és művészeti főiskolákon tanuló magyarországi
hallgatók aránya 1789-1919

10. táblázat

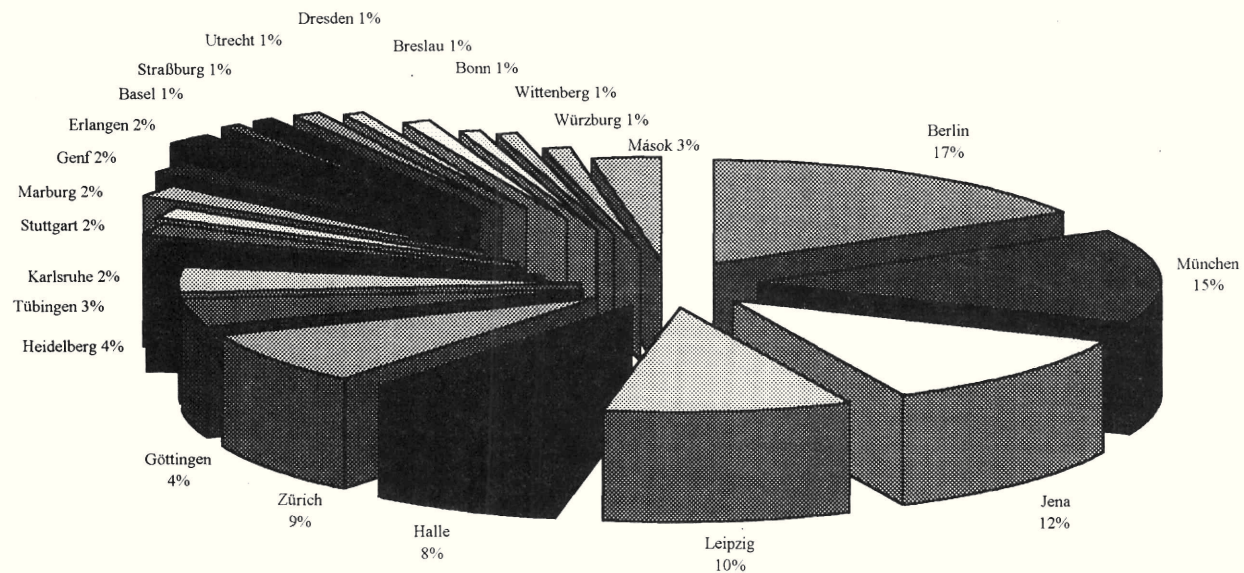
Német, svájci és holland egyetemek és főiskolák látogatottsági sorrendje a magyarországi hallgatók szempontjából

1789-1819	1819-1850	1850-1867	1867-1890	1890-1919	Az egész korszakban*
1.Jéna 550	1.Berlin 273	1.Jéna 242	1.München műsz. 443	1.Berlin ~540	1.Berlin ~1600
2.Göttingen 304	2.Jéna 168	2.Berlin 221	2.Zürich műsz. 412	2.München műsz. 449	2.Jéna 1537
3.Wittenberg 134	3.Halle 163	3.Halle 118	3.Leipzig 394	3.Halle 438	3.Halle 1003
4.Tübingen 92	4.Leipzig 72	4.Tübingen 100	4.Berlin ~316	4.Berlin műsz. 401	4.Leipzig ~1000
5.Erlangen 74	5.Tübingen 51	5.Zürich műsz. 87	5.Halle 259	5.Leipzig ~400	5.München műsz. 925
6.Marburg 69	6.Göttingen 47	6.Leipzig 64	6.Jéna 244	6.München 378	6.Zürich műsz. 812
7.Leipzig 41	7.München műv. 40	7.Göttingen 63	7.Heidelberg 218	7.Jéna 333	7.Göttingen 581
8.Utrecht 37	8.Hohenheim mg. 27	8.Heidelberg 63	8.München műv. 173	8.Leipzig ker. 332	8.Heidelberg 509
9.Halle 29	9.Marburg 14	9.Karlsruhe műsz. 61	9.Tübingen 105	9.Zürich műsz. 313	9.München 505
10.Frankfurt O. 24	10.München műv. 14	10.Hohenheim mg. 56	10.Hohenheim mg. 103	10.München műv. 241	10.München műv. 502
11.Heidelberg 19		11.München műv. 48	11.München 88	11.Heidelberg 201	11.Tübingen 444
		12.Zürich 35	12.Zürich ~72	12.Genf 181	12.Berlin műsz. 440
		13.München 30	13.Utrecht ~55	13.Karlsruhe műsz. 158	13.Leipzig ker. 332
		14.Breslau 28	14.Straßburg 52	14.Berlin ker. 150	14.Karlsruhe műsz. 273
		15.Basel 26	15.Basel 51	15.Berlin mg. 139	15.Hohenheim mg. 270
		16.Erlangen 24	16.Karlsruhe műsz. 51	16.Marburg 119	16.Marburg 257
		17.Utrecht 24	17.Göttingen 48	17.Göttingen 115	17.Genf 217
		18.Tharandt mg. 21	18.Erlangen 41	18.Straßburg 108	18.Erlangen 216
		19.München műsz. 19	19.Berlin műsz. 39	19.Tübingen 95	
		20.Marburg 17	20.Würzburg 39	20.Basel 90	
		21.Giessen 16	21.Marburg 38	21.Hohenheim mg. 84	
		22.Bonn 11	22.Dresden műsz. 37	22.Bonn 82	
			23.Bonn 35	23.Erlangen 75	
			24.Breslau 31	24.Darmstadt műsz. 64	
			25.Genf 24	25.Breslau 64	
			26.Tharandt mg. 16	26.Freiburg i. B. 60	
			27.Freiburg műsz. 13	27.Würzburg 48	
			28.Stuttgart műsz. 12	28.Dresden műsz. 48	
				29.Giessen 47	
				30.Hannover műsz. ~30	
				31.Stuttgart műsz. 25	
				32.Königsberg 21	

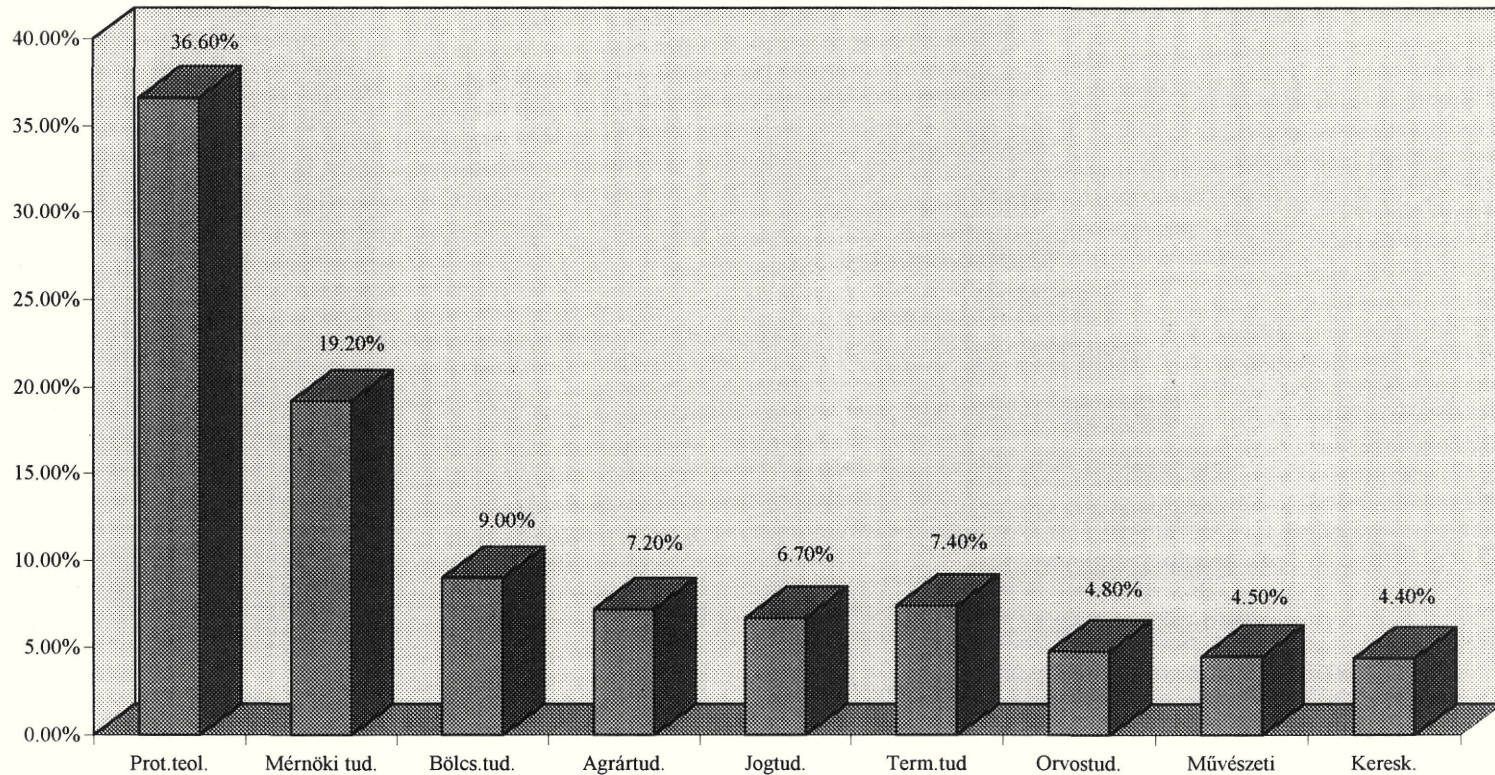
* csak a 200 felettiek jelölésével

11. ábra
Német, svájci és holland egyetemi központok iránti összesített érdeklődés az ottani egyetemeken tanuló magyarok létszáma
alapján*

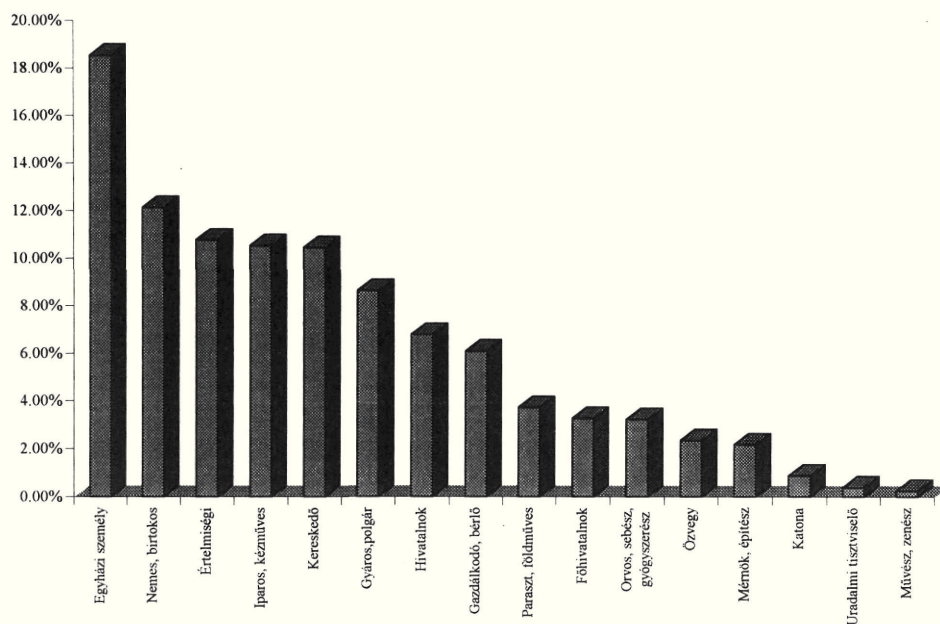
/*Berlin, Leipzig, Zürich és Utrecht becsült adattal/

12. ábra
A német nyelvterületen tanult magyarországi hallgatók fakultások, illetve szakok szerinti megoszlása
1789-1919

13. ábra
A németországi peregrinusok megoszlása a szülők foglalkozása alapján

14. ábra
Német egyetemeken tanult magyarországi hallgatók vallási megoszlása a rendelkezésre álló adatok alapján

